

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Bc. Cyril Poliačik

**Miloslav Chlupáč a marxistická teorie propagandy v 60. a 70.
letech v Československu**

Miloslav Chlupáč and the Marxist Theory of Propaganda in the 1960s and
the 1970s Czechoslovakia

Praha 2017

Vedoucí práce: PhDr. Michal Kopeček, Ph.D.

Rád bych na tomto místě poděkoval vedoucímu mé práce panu PhDr. Michalu Kopečkovi, Ph.D. a kolegům ze semináře za ochotu, kritické komentáře a podněty, které posouvaly mou práci ke kýženému cíli.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 11. srpna 2017

.....

Cyril Poliačik

Klíčová slova (česky)

propaganda; teorie propagandy; marxismus; věda; reformní hnutí; normalizace; KSČ

Klíčová slova (anglicky):

propaganda; theory of propaganda; Marxism; science; reform movement; normalization; Communist Party of Czechoslovakia

Abstrakt (česky)

Tato práce je příspěvkem k dějinám vědy v době Československého komunistického režimu. Pojednává o pokusech vytvořit vědeckou teorii propagandy jako svébytný vědecký obor. Cílem práce je ukázat, co vedlo k vytvoření marxistické teorie propagandy, vývoj této teorie, jestli se teoretické pojetí propagandy ve sledovaném období měnilo, jaké byly její zdroje, zájem ze strany institucí a kdo se jí zabýval. Práce vychází především z archivních materiálů Národního archivu a Slovenského národního archivu a vědní produkce přispěvatelů k teorii propagandy. Ústřední postavou je Miloslav Chlupáč, který se teorii propagandy věnoval po celé sledované období a byl přítomen u většiny fází ve vývoji teorie propagandy. Práce začíná celospolečenskými změnami po roce 1948, se zaměřením na vědu, výchovu a propagandu a dále prvními příspěvky k teorii propagandy vycházejícími právě ze situace v 50. letech. Další důležitou fází pro vývoj teorie propagandy byly 60. léta, kdy se objevuje širší zájem na vědeckém zpracování marxistické teorie propagandy, a které vrcholí krátkou existencí týmu pro marxistickou teorii propagandy jako ve své podstatě reformního projektu. Závěr práce patří bratislavskému výzkumu marxistické teorie propagandy, který je na rozdíl od předchozího pokusu úspěšně dokončen. I přes snahy teoretiků propagandy se marxistická teorie propagandy nestala významným vědeckým oborem a od poloviny 70. let zájem o teorii propagandy upadá.

Abstract (in English)

This Master thesis contributes to the history of science in the period of the Czechoslovak communist regime. The thesis deals with the attempts to create a scientific theory of propaganda as an independent branch of science. The main goal of this thesis is to present what led to the formation of the Marxist theory of propaganda, describe its development and potential changes in the approach to propaganda during the reference period. Further goals are to describe the sources of the theory of propaganda, the concern of the official institutions and the people who dealt with propaganda. The research is based on the archive materials from the National Archives of the Czech republic and the Slovak National Archives, and on the works about the theory of propaganda. The central figure of this thesis is Miloslav Chlupáč, who dealt with the theory of propaganda in the whole reference period and who was influential to the most phases of the development of the theory of propaganda. The reference period begins with the changes in the society after the year of 1948, with the main concern

being science, education and propaganda; and first contributions to the theory of propaganda, which were based on the socio-political situation in the 1950s. Following important phase in the development of the theory of propaganda were the 1960s. In that period, there was a broad interest in the scientific formulation of the Marxist theory of propaganda, this period culminated with the short existence of the team for the Marxist theory of propaganda, which was in fact a reformatory project. The conclusion of this thesis deals with the research of the Marxist theory of propaganda carried out in Bratislava, which was – contrary to the previous attempt – successfully completed. In spite of the efforts of the theorists of propaganda, The Marxist theory of propaganda didn't become an important branch of science, and in the mid-1970s, the interest in the theory of propaganda declines.

Obsah

1. Úvod	8
2. 50. léta, marxismus, věda a propaganda.....	12
3. Období do poloviny 60. let - první příspěvky k marxistické teorii propagandy	23
3.1. Walter Smrčka - K některým obecným problémům marxistické propagandy	27
3.2. Hanuš Steiner - O filosofických problémech teorie propagandy	30
4. Věda v 60. letech a propaganda.....	33
4.1. Reformní vědy - sociologie a politologie.....	35
4.2. Teorie propagandy v 60. letech.....	39
4.3. Vytváření institucionálního zázemí pro výzkum teorie propagandy a tým pro marxistickou teorii propagandy na ÚPPV ÚV KSČ	54
4.3.1. ÚPPV ÚV KSČ a mezioborový výzkumný tým pro marxistickou propagandu	58
5. Nástup normalizace, věda v 70. letech a završení výzkumu teorie propagandy	70
5.1. Osobnosti teorie propagandy v 70. letech	75
5.2. Výzkumný ústav kultúry a verejnej mienky v Bratislave	79
5.3. Dílčí úkol VIII-4-6/4 „Teoretické objasnění cíle a obsahu socialistické propagandy a její zpětné vazby“	82
6. Závěr.....	88
7. Seznam použité literatury	91
7.1. Primární prameny.....	91
7.1.1. Archivy	91
7.1.2. Literatura.....	91
7.2. Sekundární literatura	94
7.3. Internetové zdroje.....	96

1. Úvod

Pojem propaganda patří už dlouhou dobu mezi každodenně používaná slova v politické praxi, jejichž význam je poměrně nejasný, respektive spíše intuitivní. Užití slova propaganda má často cílit spíše na emoce, než aby to byl pokus o přesné (či teoreticky podložené) popsání daného jevu. I hodnocení pojmu propaganda (respektive toho, co má označovat) není jednotné a osciluje mezi negativním, neutrálním a pozitivním významem. Z toho důvodu je také slovo propaganda zaměňováno, nebo se jeho význam v různých pojetích překrývá se slovy jako: manipulace (převážně v souvislosti s médii), propagace, agitace, public relations, ovlivňování, přesvědčování, indoktrinace, někdy i výchova, osvěta apod. Nicméně nepochybuji o tom, že většina užití slova propaganda (ať už čistě ideologické osočení protivníka, či snaha teoreticky podchytit fenomén) označuje stejný, či hodně blízký jev, kterým má smysl se neustále zabývat, především pokud se dotýká otázky vlivu médií na myšlení jedince a společnosti, nebo konkrétněji například aktuálního dění v mezinárodní politice.

Za základní (neutrální) princip propagandy, na kterém se shoduje pravděpodobně většina relevantních teoretiků propagandy, lze považovat šíření informací za účelem ovlivnění veřejného mínění. Tato premisa je ale samozřejmě nedostatečná, a proto se teoretické stránce fenoménu propaganda věnovalo a věnuje spousta vědeckých oborů - sociologie, historie, psychologie, politologie, žurnalistika atd.

Práce, většinou historické, nebo politologické, zabývající se komunistickou propagandou v Československu, se v naprosté většině věnují pouze samotnému provádění propagandy komunistickým režimem, případně komunistickým hnutím v době kdy ještě komunisté nebyli u moci. Jedná se hlavně o popis různých ideologických kampaní a obsahové analýzy komunistických periodik, většinou se vztahující ke konkrétním tématům. V těchto pracích je často propaganda pojímána jako čistě utilitární, manipulativní šíření ideologie. Pokud má práce nějaký teoretičtější základ, nepoužívají autoři z pochopitelných důvodů teoretické koncepty propagandy vzniklé na popud některého z komunistických režimů, ale používají teoretické koncepty propagandy, které přistupují k propagandě „nadideologicky“, tedy jsou aplikovatelné na propagandu šířící jakoukoli ideologii. Pokud autoři mají potřebu zmínit, co propaganda znamenala pro komunistický režim, většinou ocitují Leninův komentář k propagandě a agitaci, či tezi z proslovu jednoho z komunistických funkcionářů. Žádné detailnější

analýze se nevěnují. Hlubší zpracování komunistického pojetí propagandy v české (případně slovenské) společensko-vědní produkci dosud chybí.

Proto je tématem mé práce komunistické, respektive marxistické pojetí propagandy. Jejím cílem je ukázat vznik a vývoj marxistické teorie propagandy ve své podstatě jako pokusu o vznik svébytného vědeckého oboru, především v 60. a 70. letech v Československu. V této práci bych chtěl ukázat vývoj, intelektuální zdroje a kontext propagandy, zájem a případně nezájem komunistického vedení na marxistické teorii propagandy a částečně také představit autory, kteří se jí alespoň v nějakém období zabývali. „Hlavní“ postavou práce je Miloslav Chlupáč, kterého jsem si vybral jako autora vědecky aktivního po celé mnou zpracované období a účastníčího se všech důležitých událostí ve vývoji marxistické teorie propagandy. Nejedná se ale o Chlupáčův životopis, pouze má v práci funkci ústřední postavy, na které lze dle mého názoru dobře ilustrovat vývoj marxistické teorie propagandy a tedy drží „příběh“ pohromadě.

Původně jsem předpokládal, že těžištěm mé práce bude 1. polovina 70. let a 60. léta budou jen jakýmsi prologem k 70. letům, protože právě v 70. letech bylo k propagandě publikováno nejvíce příspěvků, jak Miloslava Chlupáče, tak i dalších autorů. V průběhu získávání materiálů, především archivních, se však ukázalo, že 60. léta jsou sice počátkem vědeckého zájmu o teorii propagandy, ale bez jejich detailního zpracování by nebylo možné analyzovat léta 70. Proto leží hlavní těžiště práce přibližně v rozmezí let 1965 - 1975 a jako úvod slouží 50. léta.

Jak už jsem zmínil, téma marxistické teorie propagandy není ve společensko-vědní produkci téměř vůbec zpracováno, stejně jako osoba Miloslava Chlupáče. Jedinou prací, která se Chlupáčovou teorií propagandy zabývala, je práce Maríny Zavacké *Kto žije za ostnatým drôtom?*¹ Studie pojednává o zahraničně politické propagandě na Slovensku v letech 1956 - 1962. Autorka zmiňuje absenci marxistické teorie propagandy v 50. letech a zmiňuje nepublikovanou práci Waltera Smrčky jako první vědeckou práci na téma propagandy. Pro nedostatek marxistické teoretické produkce k propagandě v 50. letech přibližuje Chlupáčovo pojetí propagandy, ve vztahu ke komunistickému režimu, jako oficiální. Vzhledem k tématu studie ale marxistickou teorii propagandy více nerozebírá.

¹ ZAVACKÁ, Marína: *Kto žije za ostnatým drôtom?: oficiálna zahraničnopolitická propaganda na Slovensku, 1956-1962: teórie, politické smernice a spoločenská prax*. Bratislava 2005

Dále je Chlupáč ve stejném duchu (tedy jako zástupce oficiálního pojetí propagandy), pouze mnohem méně fundovaně, citován v několika bakalářských a diplomových pracích.²

Ohledně informací k sovětské propagandě jsem vycházel především z knihy Petera Keneze³ *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*.

Jako primární prameny mi posloužily publikace a časopisecké články jednotlivých přispěvatelů k marxistické teorii propagandy, včetně jejich nepublikovaných disertačních prací v případě, že byly relevantní k tématu. Dále mi jako primární prameny posloužily archivní materiály. Většina archivních materiálů použitá v této práci pochází z Národního archivu, jedná se především o materiály z fondu Ústavu pro politické vědy při ÚV KSČ a dále materiály dalších orgánů ÚV KSČ jako Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, Vysoká škola politická, Sekretariát, Ideologická komise apod. Druhým důležitým archivem byl Slovenský národný archív, v němž jsem dohledal materiály pro výzkum marxistické teorie propagandy na Výskumném ústavu kultúry a verejnej mienky v Bratislave v první polovině 70. let.

Další použité archivní materiály v této práci pocházejí z Archivu Univerzity Karlovy, Archivu bezpečnostních složek a Archivu akademie múzických umění. Z těchto archivů jsem ale ve výsledku použil nevelké množství materiálů.

Jako sekundární literatura mi posloužily především práce o vědě v 50. a 60. letech autorek Markéty Deváté a Doubravky Olšákové.⁴ Kromě práce Markéty Deváté jsem v kapitolách o reformních 60. letech vycházel hlavně z knihy „*O nový československý model socialismu*“ a *Dějiny české sociologie*.⁵ Dále jsem použil sborníky z konferencí o

² Za všechny lze zmínit diplomovou práci Evy Kolečkové, kde autorka poměrně zdařile shrnuje marxistickou teorii propagandy založenou především na pracích Miloslava Chlupáče. Viz. KOLEČKOVÁ, Eva. *Vliv sovětské propagandy na československou kulturní politiku v letech 1948 - 1956*. Brno, 2010. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií. Vedoucí práce Vít Hloušek.

³ KENEZ, Peter: *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*. Cambridge 1985

⁴ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014, DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010, OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu!: československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. 2014

⁵ HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „*O nový československý model socialismu*“: čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha 2015, NEŠPOR, Zdeněk R. a kol. *Dějiny české sociologie*. Praha 2014

vědě v Československu.⁶ Jako inspirace mi posloužila kniha Vítězslava Sommera *Angažované dějepisce*⁷ o vývoji konkrétního vědeckého oboru v době státního socialismu a kniha Michala Kopečka *Hledání ztraceného smyslu revoluce*,⁸ jako příspěvek k intelektuálním dějinám marxismu v Československu.

Práce je rozdělena na čtyři hlavní části.

První část (50. léta, Marxismus, věda a propaganda) pojednává o dobovém kontextu, který zásadně formoval následující pokusy o vědecké zpracování teorie propagandy. Jedná se o změny, které nastaly po roce 1948 a nastavily pravidla pro funkci vědy a výchovy v novém režimu. Zaměřuji se zde především na problematiku výuky marxismu-leninismu na vysokých školách, jako jedné z podob komunistické propagandy, kde se názorně ukazuje vztah komunistického režimu, ideologie marxismu-leninismu, vědy, výchovy a propagandy.

Druhá část (Období do poloviny 60. let - první příspěvky k marxistické teorii propagandy) pojednává o komunistické propagandě v 50. letech a o pokusech ji nějak definovat. Na toto navazují analýzou prvních vědeckých pokusů o vypracování marxistické teorie propagandy Waltera Smrčky a Hanuše Steinera.

Třetí část (Věda v 60. letech a propaganda) nejdříve představuje procesy a změny na poli vědy v 60. letech a zvyšující se zájem o vědeckou teorii propagandy a první příspěvky Miloslava Chlupáče k teorii propagandy. V druhé části kapitoly je představen vznik týmu pro marxistickou propagandu na Ústavu pro politické vědy ÚV KSČ, jako vrchol snah o vědecké zkoumání propagandy v 60. letech.

Závěrečná kapitola (Nástup normalizace, věda v 70. letech a završení výzkumu teorie propagandy) začíná společenskými změnami na počátku normalizace a tím, jaký tyto nové společenské podmínky měly vliv na marxistickou teorii propagandy. Hlavní náplní kapitoly je jediný dokončený výzkum propagandy proběhnuvší v rámci Výskumného ústavu kultúry a verejnej mienky v Bratislave, kde Miloslav Chlupáč dokončil svůj finální příspěvek k marxistické teorii propagandy.

⁶ ZILYNSKÁ, Blanka, ed. a SVOBODNÝ, Petr, ed.: *Věda v Československu v letech 1945-1953: sborník z konference*. Praha 1999, BARVÍKOVÁ, Hana, ed.: *Věda v Československu v letech 1953-1963: sborník z konference (Praha, 23.-24. listopadu 1999)*. Praha 2000, SVOBODNÝ, Petr, ed. a ZILYNSKÁ, Blanka, ed.: *Česká věda a Pražské jaro (1963-1970): sborník z konference, [Praha 22.-23. listopadu 2000]*. Praha 2001, KOSTLÁN, Antonín, ed.: *Věda v Československu v období normalizace (1970-1975): sborník z konference, (Praha, 21.-22. listopadu 2001)*. Praha 2002

⁷ SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisce. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950-1970)*. Praha 2011

⁸ KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha 2009

2. 50. léta, marxismus, věda a propaganda

Po roce 1948 začali komunisté uplatňovat model propagandy převzatý ze Sovětského svazu. Žádná propracovaná marxistická teorie propagandy (a agitace) neexistovala. Sovětský propagandistický systém vznikl živelně v průběhu občanské války a nepředcházela mu v zásadě žádný teoretický koncept. Důvod, proč byla bolševická propaganda tolik specifická, souvisí s ideologií marxismu-leninismu a z ní vycházejících představ o možnosti budování racionální společnosti, tvorbě „nového socialistického člověka“ a o nutnosti probudit třídní vědomí u dělnické třídy. To celé vyžadovalo efektivní šíření idejí.⁹ Tento princip přejali a uplatňovali i českoslovenští komunisté, kteří považovali sovětskou zkušenost za dostačující a necítili potřebu vypracování vlastní teorie propagandy. Komunistická propaganda měla ambici úplně přetvořit celou společnost. Tato ambice vyvěrala z povahy komunistickou propagandou šířené ideologie, tedy marxismu-leninismu. Šíření marxismu-leninismu mělo být de facto přítomné ve veškeré společenské aktivitě. Výsadní postavení v tomto směru mělo školství a věda. Proto se na následujících stránkách věnuji vzájemnému vztahu, školství, vědy a marxismu-leninismu a jejich vztahu k nově vznikajícímu komunistickému státu v 50. letech v Československu. Podoba tohoto vztahu naprosto zásadně určila podobu komunistické propagandy, a tím i pozdější pokusy o vědecké zpracování marxistické teorie propagandy, která navázala na dědictví celospolečenských změn 50. let.

I.

Už od počátku existence komunistického režimu v Československu byl vztah státem prosazované komunistické ideologie a vědy zásadní. Důležitost vztahu marxismu-leninismu a vědy sahá mnohem hlouběji do minulosti, i pokud se týká československých komunistů. Klíčová ale byla pro československé komunisty především předchozí zkušenost Sovětského svazu. Událost v podobě definitivního převzetí moci komunisty v Československu v únoru roku 1948 tedy neznamenal bod nula pro otázky vědy v komunistickém hnutí, ale znamenala konečně možnost uvést představy a teoretická východiska marxisticko-leninské ideologie do praxe. Zároveň se s tím objevily i nové, předtím neřešené ideologické a vědní otázky a problémy, se kterými se museli komunisté potýkat. I když se stal marxismus-leninismus komunisty

⁹ KENEZ, Peter: *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*, Cambridge et New York, Cambridge University Press, 1985, s 4-6

oficiálně jedinou tolerovanou, na státní úrovni prosazovanou ideologií, nebylo možno hovořit o její (minimálně detailní) znalosti v případě většiny obyvatel Československa. Spolu s předpokladem úspěšného dosažení cíle v podobě beztřídní společnosti, tedy komunismu, který byl mimo jiné založen i na vytvoření tzv. nového socialistického člověka a potřeby, aby si základní ideologické poučky osvojili alespoň lidé vykonávající funkce ve straně, státní správě či působící ve školách a univerzitách, měly pro komunisty otázky vztahu ideologie a vědy také úzkou souvislost s problematikou výchovy. Snaha komunistů skloubit marxismus-leninismus s vědou a výchovou se prolíná celou existencí komunistické diktatury. Tato snaha měla samozřejmě proměnlivou formu a intenzitu s tím, jak se měnila politická situace a povaha režimu. Na oficiální úrovni byla otázka vyřešena tím, že komunisté po sovětském vzoru „prohlásili“ marxismus-leninismus za vědeckou ideologii, čímž se marxismus-leninismus stal (nebo alespoň měl stát) základem veškerého vědeckého poznání. Inspirace sovětským vzorem se vztahovala především na zacházení s marxismem-leninismem v socialistickém státě, samotné chápání marxismu-leninismu jako „vědecké ideologie“ bylo samozřejmě československým komunistům vlastní už od vzniku hnutí. Věda se v nově vznikající „diktatuře proletariátu“ měla odehrávat pouze v rámci marxistického jazyka. To také určovalo pozici vědce v novém společenském řádu, který měl být stranický a angažovaný ve prospěch budování socialismu. Ve svém referátu na ÚV KSČ z roku 1957 tuto problematiku výstižně shrnul Jiří Hendrych: „V marxizme existuje jednota vedeckosti a stranickosti, marxizmus sa stal jedinou skutočnou vedou o spoločnosti práve preto, že je hlboko stranický, že vedome vyjadruje najvlastnejšie záujmy robotníckej triedy, ciele a záujmy ktorej ako najpokokovejšej triedy spoločnosti sa nikdy nemôžu dostať do zásadného rozporu s vedeckým poznáním.“¹⁰ Vědecká, či jakákoli jiná intelektuální činnost měla mít přímé praktické využití, které bylo také hlavním měřítkem této činnosti.¹¹ Ryze objektivní věda založená na nehodnotících faktech, bez angažovaného přístupu vědce, byla pokládána za „objektivismus.“¹²

¹⁰ HENDRYCH Jiří: *Niektoré súčasné otázky ideologickej práce strany: Referát na zasadnutí Ústredného výboru KSČ 13. júna 1957*. Bratislava 1957, s. 60

¹¹ SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisceví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950-1970)*. Praha 2011, s. 112

¹² RANDÁK, Jan: Věda, instituce a moc v éře československého stalinismu. In: *Dvě století nacionalismu: pocta prof. Janu Rychlíkovi*. Praha 2014, s. 300-302

S praktickým uplatněním vědy souvisí také její popularizace, která ji měla přiblížit širším vrstvám obyvatel (kterým de iure náležela). Popularizace byla nejdůležitější složkou vztahu dělnické třídy, odborníků a inteligence.¹³

Největší změny se ohledně celkové přeměny politického a společenského uspořádání odehrály v tzv. stalinistickém období, mezi lety 1948 - 1953 až 1956, které bylo mimo jiné charakterizováno překotnými a dalekosáhlými změnami a rozsáhlými akcemi dotýkajícími se víceméně celé společnosti a majícími za cíl připravit Československo na vstup do nové etapy jeho vývoje. Některé ze změn nepřinesly kýžené výsledky a neměly dlouhodobé trvání, jiné se staly pevnou součástí režimu po celou jeho existenci, i když málokdy ve své původní podobě.

Aby se komunistické straně podařilo marxismus-leninismus prosadit ve školství a vědě, bylo třeba přijmout dalekosáhlá opatření týkající se jak personálního, tak institucionálního uspořádání školského a vědeckého systému. Shora prováděné změny se týkaly celé společnosti, nicméně školství bylo v tomto směru, jako jeden z hlavních nástrojů k vytvoření tzv. nového socialistického člověka, pro nově vznikající komunistický stát naprosto zásadní. V následujícím textu se proto zaměřuji především na změny a reformy týkající se hlavně školství a vědy, a to především společenských věd.

Po roce 1948 vyvstala naléhavá potřeba vzniku nové prorežimní komunistické inteligence, která by se podílela na budování nového státu. Tehdejší komunistická inteligence nebyla početně dostatečná a k nekomunistické inteligenci neměla přirozeně KSČ důvěru a nebyla proto ochotna s ní nějakým způsobem vyjednávat. Nedůvěra KSČ k inteligenci jako sociální vrstvě byla už historicky zakořeněná, což se týkalo i komunistických intelektuálů. Na IX. sjezdu KSČ byla vyhlášena výchova nové inteligence.¹⁴ Následující postup KSČ měl několik podob. Jedna z nich zahrnovala kampaně mající za cíl očistu společnosti a sociální mobilitu a změnu dosavadní společenské struktury v beztřídní společnost. Jednou z prvních takovýchto akcí bylo prověření všech členů strany, jelikož v poúnorovém období proběhlo masové přijímání členů.¹⁵ Další akcí byly například tzv. přesuny inteligence do výroby (77 tisíc), vznik tzv. dělnické byrokracie, kdy se dělníci dostávali do státní a veřejné správy, nebo vznik

¹³ OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu!: československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha 2014, s. 21-22

¹⁴ DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010, s. 44

¹⁵ Tamtéž, s. 44-45

ročních dělnických kurzů, které měly za cíl připravit mladé lidi z dělnických rodin na vysokoškolské studium. Ke snaze převychovat politicky nespolehlivé občany patřilo také zřízení táborů nucených prací, kde skončila nezanedbatelná část inteligence.¹⁶

V dlouhodobějším horizontu kladla KSČ ve výchově nové inteligence (a celkově společnosti) důraz na vzdělání. Především ale na politické vzdělávání, jako součást komunistické propagandy. Vztah komunistů k vysokým školám byl ale od počátku rezervovaný, neboť si byli vědomi významu a zároveň obtížnosti ideologického ovládnutí univerzitního prostředí.¹⁷ V představě, jak vyřešit problémy vzdělávání dominoval důraz na politickou výchovu. Zásadním se v tomto směru stalo začlenění základů marxismu-leninismu do učiva na všech vysokých školách už od letního semestru 1948/1949. Osnovy předmětu byly vypracovány kulturně-propagačním oddělením sekretariátu ÚV KSČ. Učitelů pro tento předmět nebylo dostatek, takže byl někdy vyučován i studenty.¹⁸ V roce 1951 poté proběhlo (na návrh Gustava Bareše) rozšíření a korekce základů marxismu-leninismu. Pod názvem „Úvod do společenských nauk“ se rozšířila časová dotace základů marxismu-leninismu. Spolu s tím vznikly na vysokých školách katedry základů marxismu-leninismu (od akademického roku 1951/1952), katedry politické ekonomie a katedry dialektického a historického materialismu (obě od akademického roku 1952/1953). Výuka zaštiťovaná těmito katedrami zabírala značnou část celkové výuky. V prvním ročníku dokonce přes 50 % výuky (v 1. a 2. ročníku se jednalo o dějiny VKS(b), ve 3. se vyučovala politická ekonomie, ve 4. ročníku dějiny KSČ a na právnických, filosofických a přírodovědných fakultách se v 5. ročníku vyučoval ještě dialektický a historický materialismus.¹⁹

Výukou marxismu-leninismu, předtím, než se začal naplno věnovat teorii propagandy, se ve své práci *Vyučování marxismu-leninismu na Československých vysokých školách (1948 - 1960)* zabýval Miloslav Chlupáč. Podle něj měla výuka marxismu-leninismu na vysokých školách dva hlavní úkoly: „předat studentovi soustavu vědeckého světového názoru, vštípit mu základy dialektického a historického materialismu, politické ekonomie a vědeckého komunismu, dát mu přehled o vývoji mezinárodního dělnického hnutí a o historické úloze a současných úkolech KSČ“ a zejména mu „vštípit

¹⁶ Tamtéž, s. 47 a 59

¹⁷ Tamtéž, s. 59

¹⁸ Tamtéž s. 54

¹⁹ Tamtéž s. 54-55

dialektickou metodu zkoumání a hodnocení jevů“ a „vést studenty k aktivnímu politickému jednání ve prospěch rozvoje socialismu v naší zemi.“²⁰

Výuka marxismu-leninismu byla jednou z forem propagandy komunistického režimu. Za to byla také všeobecně považována. Chlupáč ji označuje za „stranickou propagandu svého druhu“ uskutečňovanou prostředky „vysokoškolské vyučovací a výchovné práce.“²¹

Pro komunistickou stranu bylo důležité, kromě získání ideologické hegemonie nad vysokými školami a univerzitami, vybudovat vlastní, stranické školství, které by připravovalo budoucí komunistické kádry. Historie školy tohoto typu sahá do roku 1945, kdy byla založena Vysoká škola politická a sociální (VŠPS), která měla poskytnout potřebnou kvalifikaci veřejným pracovníkům, jejichž rostoucí význam se obecně předpokládal.²² Škola byla zřízena prezidentským dekretem a v její koncepci se tehdy odrážel dobový evropský trend sociálního školství, které spojovalo tradiční pojetí politicko-vědních vysokých škol a sociální práce. Na VŠPS se vyučovaly politické vědy jak v pojetí marxistickém, tak nemarxistickém. V rámci školy bylo v profesorském sboru zajištěno rovné zastoupení stran Národní fronty. Ačkoli to mělo vyplývat z organizace školy, nedocházelo v rámci školy ke sjednocování budoucí inteligence, ale naopak spíše docházelo k polarizaci jejich názorů, neboť sami studenti tíhli k tomu, navštěvovat přednášky pedagogů blízkých jejich politickému přesvědčení. KSČ zpočátku paradoxně nejevila o tento projekt výrazný zájem, nicméně záhy rozpoznala potenciál, který jim takovýto typ školy poskytoval. Komunističtí vyučující začali využívat přednášky k politické agitaci a zároveň se snažili omezit vliv pedagogů ostatních stran Národní fronty.²³ Po únoru 1948 KSČ dostala příležitost změnit VŠPS na marxistickou školu, která by vychovávala dostatečný počet marxisticko-leninsky smýšlejících absolventů pro komunistický státní aparát. To se stalo v říjnu 1949, kdy vznikla sloučením pražské VŠPS, Vysoké školy sociální v Brně a Vysoké školy věd hospodářských v Praze Vysoká škola politických a hospodářských věd (VŠPHV). Personální změny na výše zmíněných školách proběhly už samozřejmě před

²⁰ CHLUPÁČ, Miloslav: *Vyučování marxismu-leninismu na československých vysokých školách (1948 – 1960)*. Praha 1965, s. 10

²¹ Tamtéž, s. 133

²² DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014 s. 10

²³ Tamtéž, s. 14-16

sloučením.²⁴ Na VŠPHV byli přijímáni studenti s maturitou i bez maturity, přičemž žáci z dělnických rodin byli preferováni. Po čase se ukázalo, že někteří studenti z dělnických rodin postrádají základní intelektuální dovednosti, bylo třeba zavést pomocné kurzy pravopisu a základů matematiky a dále pětíměsíční večerní kurzy, které absolvovali ještě před vlastním čtyřletým studiem.²⁵ Od roku 1952 absolventi, podle požadavků jednotlivých státních institucí, nastupovali do praxe podle systému tzv. umístěnek. Pedagogický sbor byl tvořen velmi mladými marxistickými lektory a asistenty. Mezi ně patřili například Josef Macek, Ivan Sviták, Milan Machovec, Ota Šik, či Jaroslav Purš. Někteří z nich byli sami ještě studenty posledních ročníků.²⁶ VŠPHV byla přímo napojena na kulturně propagační oddělení ÚV KSČ a z jejího marxisticko-leninského zaměření vyplývalo, že absolventi školy byli aktivními šířiteli marxismu-leninismu běžně označováni jako propagandisté.²⁷ Jako takoví se podíleli na různých osvětových projektech, jako například na Roku stranického školení, nebo na výuce marxismu-leninismu na ostatních vysokých školách.²⁸

VŠPHV definitivně zanikla k 1. září 1953, ale to už byla víceméně formální záležitost, jelikož byly její jednotlivé části kooptovány do fakult ostatních vysokých škol, nebo získaly statut samostatné vysoké školy (např.: z hospodářské fakulty VŠPHV se stala Vysoká škola ekonomická).²⁹ Sloučení jednotlivých částí VŠPHV do fakult normálních vysokých škol se také promítlo do výše zmíněných úprav výuky marxismu-leninismu na vysokých školách.

S koncem VŠPHV skončilo také veřejné politické vzdělávání, kterým si chtěla strana vychovat vlastní „kádry“ a politické vzdělávání se přesunulo do stranického školství. První takovou školou byla už v roce 1945 vzniklá Ústřední vysoká škola KSČ. Nenaplnila ale očekávání a v roce 1953 byla transformována do nově vzniklé Vysoké stranické školy při ÚV KSČ (VSS), která zároveň měla vyplnit mezeru v politickém vzdělávání po zaniklé VŠPHV. VSS podléhala kulturně propagačnímu oddělení ÚV KSČ a kromě zajišťování výuky měla být zároveň také vědeckým pracovištěm. Podle

²⁴ DEVÁTÁ, Markéta: „Vysoká škola politických a hospodářských věd jako nástroj indoktrinace marxisticko-leninského vědeckého světového názoru.“ In: *Proměny diskursu české marxistické historiografie*. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2008, s. 193-194

²⁵ Tamtéž, s. 195-196

²⁶ Tamtéž, s. 198-199

²⁷ Srv. A UK, f. FF, k. 771, Závěrečné hodnocení práce na VŠPHV z 12. 6. 1953

²⁸ DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010 s. 184

²⁹ DEVÁTÁ, Markéta: Vysoká škola politických a hospodářských věd jako nástroj indoktrinace marxisticko-leninského vědeckého světového názoru. In: *Proměny diskursu české marxistické historiografie*. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2008, s. 203

sovětského vzoru bylo v počátcích školy základem tříleté studium, potom škola ještě organizovala krátkodobé kurzy marxismu-leninismu.³⁰ Na škole působila, nebo jí prošla řada významných činitelů KSČ, kteří se účastnili reformního procesu v 60. letech (Ota Šik, Miloš Hájek, Zdeněk Jičínský ...), nebo případně stáli na opačných pozicích. Jako stranické pracoviště, úzce spojené s „ideologickou prací,“ je VSŠ (už pod názvem Vysoká škola politická ÚV KSČ) spojena personálně s výzkumem marxistické teorie propagandy. Celým výše zmíněným politickým školstvím prošla značná část pozdější komunistické vědecké elity 50. a 60. let, včetně těch, kteří se věnovali marxistické teorii propagandy.

II.

Po Stalinově smrti v roce 1953 začalo ve východním bloku pozvolné uvolňování, které se nevyhnulo ani Československu (kde se navíc pojilo také se smrtí Klementa Gottwalda). Představitelé československého komunistického režimu se ale do žádných významnějších změn nehrnuli. Změny a opatření byly spíše povrchové. Nově byl z neúspěchů politiky komunistické strany obviněn navíc tzv. dogmatismus, se kterým byli spojováni komunisté kolem Rudolfa Slánského. V personálním složení, ani v politice strany ale k výraznějším změnám nedošlo. Předchozí objekty propagandy, jako masarykismus, buržoazní názory, či nacionalismus, byly samozřejmě stále součástí státní propagandy. Postupné uvolňování ideologického tlaku se týkalo mnohem více kultury, ve vědě byly projevy uvolňování mírnější.³¹

Mnohem větším otřesem, který ve výsledku přispěl i k mnohem výraznější liberalizaci režimu, byl až Chruščovův projev na XX. sjezdu KSSS v únoru 1956. Poté, co byly i nižší stranické složky komunistické strany seznámeny s výsledky sjezdu, tedy především s odsouzením Stalina a s ním spojeného tzv. kultu osobnosti, došlo k intelektuálnímu šoku mezi komunistickou inteligencí. Československé komunistické vedení ale širší diskuzi o výsledcích XX. sjezdu KSSS nebylo moc přístupné. Iniciativy se tedy chytili spisovatelé, studenti³² na univerzitách a marxističtí intelektuálové.

³⁰ DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010, s. 214-216

³¹ KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha 2009 s. 91-92

³² DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010, s. 85

Jedním z důsledků situace po XX. sjezdu ve východním bloku byl vznik marxistického revizionismu. Marxistický revizionismus samozřejmě nevznikl s Chruščovovým referátem, samotný termín se objevil již na sklonku 19. století, kdy byl spojován především s osobou Eduarda Bernsteina.³³ Termín „revizionismus,“ (nebo také „pravicový oportunismus“) bylo především pejorativní označení komunistických intelektuálů, kteří ohrožovali (skutečně či domněle) výklad marxismu-leninismu (a tedy i politiku) prosazovaný vedením KSSS, potažmo tedy vedením komunistických stran ve východním bloku. Samotní revizionisté se ale takto neoznačovali, nejenom z politických důvodů, ale protože se považovali za ty, kteří se navracejí k původnímu marxismu a očišťují ho od dogmatismu. Na uvolnění kolem poloviny 50. let navázala konzervativní reakce komunistických stran stvrzená závěry z listopadu 1957 z mezinárodní konference komunistických a dělnických stran v Moskvě, které obsahovaly výzvu proti revizionismu v rámci celého komunistického hnutí.³⁴ V červnu 1958 se vedení strany na IX. sjezdu KSČ přihlásilo ke kritice revizionismu, s čímž byly spojeny perzekuce namířené proti revizionismu, které postihly některé vysoké školy, ČSAV, nebo armádu.³⁵

Marxistický revizionismus se ale v 2. polovině 50. let v Československu nestal takovým fenoménem jako třeba v Maďarsku, nebo Polsku. Československý revizionismus zmiňují, protože leitmotivem diskuze mezi revizionisty a jejich protějšky, obhajujícími stranickou linii, která probíhala na stránkách *Literárních novin*, *Tvorby*, či *Filosofického časopisu*, byl vztah ideologie a vědy a potažmo závislost kultury a společenských věd na ideologické linii KSČ.³⁶ Příspěvky se tak přímo dotýkaly otázek propagandy a nastolené otázky vztahu vědy a ideologie se po celé období, které tato práce zahrnuje, neustále vracely.

I přes tažení proti revizionismu a nevelký vliv Československých revizionistů se komunistickému režimu nepodařilo vyhnout otázkám vztahu vědy a marxismu-leninismu. Stranickou odpovědí na výše zmíněné ideologické problémy, se kterými se musela strana potýkat, byl tzv. vědecký komunismus.

³³ Srv. KOŁAKOWSKI, Leszek: *The Main Currents of Marxism: the Founders, the Golden Age, the Breakdown*. New York 2008, kniha II., kapitola IV. Bernstein and Revisionism

³⁴ KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha 2009 s. 44-45

³⁵ DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010, s. 87

³⁶ Tamtéž, s. 338-339

Vědecký komunismus je v Československu spojen s další reorganizací výuky marxismu-leninismu na vysokých školách, reagující na pronikání revizionizmu na vysoké školy (především na katedry společenských věd) a nedostatečnou úroveň učitelů marxismu-leninismu a celkově propagandistů, která byla problémem táhnoucím se od počátku komunistického režimu. Snaha KSČ, probíhající v letech 1948 - 1953, úplně ideově přebudovat vysoké školy a vědu a prosadit marxismus-leninismus na vysokých školách a ve vědeckých institucích jako základ a rámec veškeré činnosti, se z pohledu komunistického vedení podařila pouze částečně a nedostatečně uspokojivě. Důkazem byly studentské reakce na XX. sjezd KSSS kritizující politické vzdělávání na vysokých školách. Komunistickému vedení byl zřejmý nevelký zájem studentů o základy marxismu-leninismu a skutečnost, že pro řadu studentů znamenal pouze formální povinnost bez hlubšího zájmu a neměl tedy zamýšlený výchovný dosah. Na některých školách došlo dokonce k bojkotu základů marxismu-leninismu s tím, že nejde o vědu, ale o propagandu. S postojem studentů souhlasili i někteří učitelé marxismu-leninismu.³⁷

První kurz vědeckého komunismu byl otevřen už v roce 1956 na filosoficko-historické fakultě UK. Tento kurz byl nepovinný a fungoval jako pokus. V roce 1957 bylo stranou rozhodnuto o začlenění vědeckého komunismu do výuky marxismu-leninismu. Vědecký komunismus byl poté od akademického roku 1958/1959³⁸ začleněn do výuky společenských základů na vysokých školách.

Koncept vědeckého komunismu na konci 50. let je důležitý tím, že vznesl požadavek na vědecké zkoumání přítomnosti, čímž se v podstatě otevřel prostor pro sociologii. Znamenalo to počátek postupné změny v přístupu KSČ ke způsobu řízení socialistického státu. Výsledky vědecké práce měly sloužit straně k „vědeckému“ řízení společnosti a státu. Dosavadní přístup byl bez ohledu na okolnosti v podstatě založený na aplikování leninské úpravy marxistické ideologie, který počítal s „dějinnou nevyhnutelností“ diktatury proletariátu a následně komunismu. Vědecký komunismus znamenal příležitost pro rozvoj společenských věd i možnost odpoutat se od závaznosti sovětských zkušeností a závaznosti výkladu dějin KSSS.³⁹

³⁷ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014, s. 25-26

³⁸ DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010, s. 90-91

³⁹ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014, s. 23

Je ale důležité si uvědomit, že vědecký komunismus ze 70. a 80. let není to samé, jako vědecký komunismus v reformních 60. letech, nebo v 2. polovině 50. let, minimálně po obsahové stránce. Co je to „vědecký komunismus“ nebylo ale v 50. letech úplně jasné. Představa o marxismu jako ideologii postavené na vědeckých základech sahá až k samotnému Marxovi. „Vědecký socialismus,“ jak byl marxismus jeho stoupenci nazýván, měl být opozicí vůči tzv. utopickému socialismu a představu o vědeckosti marxismu začlenil už Lenin jako důležitý komponent do své ideologie.⁴⁰ Také první knihy - učební texty vysokých škol, které byly v Československu o vědeckém komunismu publikovány, pojímaly vědecký komunismus podobně. Ve skriptech často není vědecký komunismus ani nijak definovaný a v podstatě v nich není jasný rozdíl mezi marxismem-leninismem a vědeckým komunismem. Stejně tak není v těchto skriptech rozlišován vědecký komunismus a vědecký socialismus. Za příklad nám může posloužit „učební text kroužků základů marxismu-leninismu“ z roku 1957, který se sice jmenuje *Vznik vědeckého komunismu*, ale v knize je používán především pojem „vědecký socialismus.“ *Vznik vědeckého komunismu* začíná popisem „utopického socialismu,“ který je předchůdcem „vědeckého socialismu“⁴¹ a za první vědecký program dělnického hnutí je označen komunistický manifest⁴² a za zakladatele „vědeckého socialismu“ Marx s Engelsem. Stejně tak rozsáhlejší skripta z roku 1958 vypracovaná pod vedením Miloše Kalába *Vědecký komunismus* mají podobný obsah. Začínají dějinami utopického socialismu, poté následuje kapitola o předpokladech vzniku vědeckého komunismu, vznik vědeckého komunismu, dějinné osudy marxismu do konce 19. století a skripta uzavírá leninismus.⁴³ Jde tedy o dějiny marxismu-leninismu. Podle autorů vychází „vědecký socialismus z poznání zákonů společenského vývoje“ na jejichž základech poté předpovídá v „obecných rysech“ budoucí podobu společnosti se srovnatelnou jistotou „se kterou astronom předpovídá zatmění slunce.“ „Smyslem vědeckého komunismu tedy je být v bezprostřední spojitosti s revoluční praxí proletariátu, být nástrojem pokrokových sil společnosti, proletariátu, zkoumat jeho objektivní cíle - cíle konečné i dílčí, hledat cesty, prostředky k dosažení těchto cílů.“⁴⁴

⁴⁰ KOŁAKOWSKI, Leszek: *The Main Currents of Marxism: the Founders, the Golden Age, the Breakdown*. New York 2008, s.669-670

⁴¹ *Vznik vědeckého komunismu: Učební text kroužků základů marxismu-leninismu. 1. thema*. Praha 1957, s. 5

⁴² Tamtéž, s. 13

⁴³ MUŽÍK, Josef, ed. a kol: *Vědecký komunismus. Díl 2, Vznik vědeckého komunismu*. 1. vyd. Praha 1958, s. 123

⁴⁴ Tamtéž, s. 66

Nerozpracovanost a nejasnost marxistické představy o komunismu považují autoři skript za výhodu vědeckého komunismu (na rozdíl od utopického socialismu), upozorňují na to, že „vědecké předvídání ve společenských vědách“ nemůže předpovědět vše, „teprve v procesu socialistické revoluce a v procesu budování socialismu uskutečňováním obecně stanovených cílů dospíváme k poznání další cesty i v otázkách podrobnějších a speciálnějších.“⁴⁵ Ve skriptech *Vědecký komunismus* je rozpoznatelný posun v chápání úlohy marxismu-leninismu v socialistickém státním zřízení směrem k „zvědečtění“ řízení.

Na další knize *Vědecký komunismus* z roku 1963, vypracovaný kolektivem čtyř autorů, mezi kterými byl i Miloslav Chlupáč, je vidět jistý vývoj, které pojetí vědeckého komunismu na přelomu 50. a 60. let prodělalo. Autoři v úvodu stručně představují marxismus-leninismus, uvádějí, že komunismus v marxismu-leninismu není „výchozí bod dalšího myšlenkového postupu, ale naopak z dokázaných objektivních procesů je vyvozen jako jejich důsledek a závěr,“ což znamená, že „marxisticko-leninský komunismus je komunismem vědeckým.“ Vědecký komunismus je, jak autoři uvádějí, jednou ze tří součástí marxismu-leninismu (dále je to ještě marxistická filozofie a politická ekonomie), jednotlivě jsou ale samozřejmě „nerozlučně spjaty a vzájemně podmíněny.“⁴⁶ „Vědecký komunismus je sociálně politickou teorií marxisticko-leninského učení“ a zabývá se „zkoumáním třídní struktury, zákonitostmi třídního boje mezinárodního dělnického hnutí za kapitalismu a na přechodu ke komunismu, otázkami vývoje revoluční strany, proletářské revoluce a zákonitostmi výstavby socialismu a komunismu.“⁴⁷ Dále se autoři v úvodu věnují vztahům jednotlivých součástí marxismu-leninismu. Vědecký komunismus prezentovaný v této knize se nezdá být formálně odlišný od normalizačního vědeckého komunismu, nicméně je potřeba uvést, že reálně měl vědecký komunismus dvě podoby, oficiální a neoficiální. V rámci neoficiální podoby vědeckého komunismu byly učitelé marxismu-leninismu rozvíjeny v podstatě revizionistické vědní koncepty, oficiální byla ta bojující proti revizionismu apod. S postupem doby neoficiální podoba vědeckého komunismu postupně prostupovala do oficiální.⁴⁸

⁴⁵ Tamtéž

⁴⁶ CHLUPÁČ, Miloslav - ČECH, Vladimír - KOHOUT, Luboš - UNGRMANN, Zdeněk: *Vědecký komunismus*. Praha 1963, s. 5

⁴⁷ Tamtéž, s. 6

⁴⁸ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014 s. 24

3. Období do poloviny 60. let - první příspěvky k marxistické teorii propagandy

Propaganda měla v 50. letech formu praktické činnosti, jejíž podoba byla přejata ze Sovětského svazu. Pro marxistické pojetí propagandy se zdála být dostačující marxisticko-leninská teorie a především Leninovo pojetí propagandy a agitace.

Na začátku této kapitoly je potřeba zmínit, že úplně před prvními marxistickými příspěvky k teorii propagandy na konci 50. let a na počátku let 60. vznikla nemarxistická práce k teorii propagandy. Jedná se o disertační práci Františka Sedláčka *Problematika vědeckého studia propagandy se zvláštním zřetelem na funkci stereotypů*. Práce byla napsaná na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy a dokončená v roce 1948. Jádro Sedláčkovy práce spočívá v sociologickém výzkumu stereotypů, inspirovaném pracemi Waltera Lippmanna a Williama Albiga. K výzkumu použil Sedláček dotazníkovou metodu a stereotypy, na které se zaměřil, se týkaly většinou cizinců. Autor došel mimo jiné i k tomu, že je „u nás živý nejenom antigermanismus, antinacismus, antikapitalismus, ale zároveň i značný antisemitismus.“⁴⁹ Pro téma mé práce je více než samotný výzkum zajímavější kontext, do kterého jej Sedláček zasadil (teorii propagandy je v disertaci věnována téměř polovina celé práce). Impulsem Františka Sedláčka k napsání disertační práce na téma propagandy byla snaha o vytvoření „vědecké teorie propagandy,“ založené především na sociologii a teoriích veřejného mínění. Svoji práci považoval oprávněně za úplně první příspěvek k teorii propagandy. Samotná Sedláčkova teorie propagandy není marxistická v pojetí, ve kterém je takto chápána později. Sedláček nerozlišoval mezi buržoazní a marxistickou propagandou a ve své práci vycházel v zásadě jenom ze zahraniční, především sociologické, společenskovední produkce, která rozhodně není marxistická. V cílech propagandy ale Sedláček marxistický je. Propaganda má podle něj sloužit „výchově a vedení širokých mas k lepšímu pojetí života, k socialistické spolupráci a tvořivosti.“⁵⁰

Sedláčkova práce nebyla nikdy publikována a na marxistickou teorii propagandy vznikající o deset let později neměla v podstatě žádný vliv. Jediný Hanuš Steiner ho uvedl ve své disertaci v seznamu literatury (Sedláček je tam zařazen mezi nemarxistické autory). Sedláčkova teorie nemohla v době svého vzniku uspět, jelikož sociologie se

⁴⁹ SEDLÁČEK, František: *Problematika vědeckého studia propagandy se zvláštním zřetelem na funkci stereotypů*. Praha 1949, s. 89

⁵⁰ tamtéž, s. 91

stalá záhy po únoru 1948 nežádoucí „buržoazní“ vědou a práce, která byla otevřeně sociologická a nebyla striktně marxistická, nemohla uspět. Díky svému charakteru by se mohla prosadit spíše na konci 60. let.

Sedláčková práce žádný rozvoj vědeckého zkoumání propagandy nezačala a teoretické uchopení fenoménu propagandy v 50. letech neexistovalo, i když bylo v tomto období vyprodukováno vedle samotných propagandistických materiálů sloužících státní propagandě i značné množství propagandistických materiálů sloužících samotným propagandistům. V nich se také někdy objevila jakási definice propagandy.⁵¹ Jedná se o různé příručky a praktické návody, které měly pomoci propagandistům a agitátorům v jejich činnosti. Existovaly překlady sovětských titulů, úzce zaměřených, jako například *O jazyce propagandisty*,⁵² nebo *Názornost v propagandě*,⁵³ kde autor popsal, jak pracovat s vizuální stránkou přednášky, nebo jak efektivně sestavit nástěnku. Z titulů vlastní československé produkce lze uvést jako příklad *Rukověť svazáckého propagandisty a agitátora*⁵⁴ z roku 1955, jejímž obsahem nebyl návod, jak provádět propagandu a agitaci v praxi, ale obsahovala základní informace (zeměpisné, hospodářské) o Československu a ostatních zemích východního bloku, základní informace o komunistické straně, včetně oficiálního výkladu tehdejší domácí i mezinárodní politické a sociální situace.

Především na počátku 50. let nebylo s pojmem „propaganda“ či „propagandista“ spojeno žádné stigma a běžně tak byli označováni vysokoškolsí pedagogové a odborní pracovníci ve společenských vědách. Odpovídalo to dobovému úzu o spojení politického a vědeckého působení.⁵⁵ Pro oficiální linii strany se ani po roce 1956 v tomto případě mnoho nezměnilo, ale pojem „propaganda“ začal být částí veřejnosti používán v negativní konotaci.⁵⁶

Ne úplně jasný byl také rozdíl mezi propagandou a agitací. Nějaké důslednější rozlišení se ale neobjevilo ani v 70. a 80. letech, často spíše naopak. Většinou stačilo poukázat na jejich vzájemnou „dialektickou jednotu.“ Výše zmíněná absence nějakého teoretického,

⁵¹ ZAVACKÁ, Marína: *Kto žije za ostnatým drôtom?: oficiálna zahraničnopolitická propaganda na Slovensku, 1956-1962: teórie, politické smernice a spoločenská prax*. Bratislava 2005, s. 24

⁵² JEFIMOV, Aleksandr Ivanovič: *O jazyce propagandisty*. Praha 1953

⁵³ AZAR, V. I.: *Názornost v propagandě*. Praha 1962

⁵⁴ KLIVAR, Miroslav, MYSLIL, Stanislav a GREGOR, Vladimír: *Rukověť svazáckého propagandisty a agitátora*. Praha 1956

⁵⁵ DEVÁTÁ, Markéta: Kontexty „vědecké propagandy“ v prosazování marxismu-leninismu na vysokých školách. In: KOUBA, Miroslav, ed., MAGINCOVÁ, Dagmar, ed. a ŘÍHA, Ivo, ed.: *Kontexty propagandy*. 2. vyd. Pardubice Univerzita Pardubice 2013 s. 219

⁵⁶ tamtéž s. 223

marxistického, zpracování propagandy znamenala pro všechny, kteří se chtěli zabývat teorií propagandy, sáhnout po Leninovi. Většinou bylo citováno z Leninova spisu *Co dělat?*, kde Lenin nastínil rozdíl mezi propagandou a agitací následovně: „Když propagandista mluví například o nezaměstnanosti, musí objasnit kapitalistickou povahu krizí, ukázat, proč jsou krize v současné společnosti nevyhnutelné, zdůvodnit nutnost přeměny této společnosti ve společnost socialistickou atd.“ „.., mluví-li však o téže otázce agitátor, zvolí si příklad velice působivý, který všichni jeho posluchači dobře znají, třeba jak rodina nezaměstnaného umírá hladem.“ „Propagandista tedy působí hlavně slovem *tištěným*, kdežto agitátor slovem *mluveným*.“⁵⁷

Je evidentní, že Lenin důkladnou analýzu propagandy neprovedl, což působilo pozdějším marxistickým teoretikům propagandy problémy při konstruování samotné teorie. Leninovy příspěvky byly ale především v 1. polovině 50. let považovány za dostačující. Nicméně jakási teoretická představa o nutnosti postavit propagandu na vědecké základy už v 1. polovině 50. let existovala, což dokládá i „Závěrečné hodnocení práce na VŠPHV“ z 12. června roku 1953,⁵⁸ ve které Jiří Hájek, rektor školy, hodnotí klady a zápory VŠPHV a důvody jejího vzniku a zániku. V „Závěrečném hodnocení“ je explicitně řečeno, že „marxistická propaganda musí být založena na přísném vědeckém podkladě,“⁵⁹ avšak samotný marxismus nesmí být redukován na propagandu (to byl údajně typický projev „slánštiny“) - marxismus je vědou a „výchova dobrých marxistických propagandistů musí mít všechny znaky výchovy k vědecké práci.“⁶⁰ Hájek kritizoval právě stavění vědy a propagandy do protikladu, který měl být „konstruktem“ ke kterému se klonila značná část VŠHPV. Jiří hájek v „Závěrečném hodnocení“ velmi pozitivně ohodnotil katedru filosofie a mimo jiné osoby Ivana Svitáka, který o několik let později prosazoval oddělení vědy a ideologie (potažmo propagandy), jak je popsáno níže. Ze „Závěrečného hodnocení“ je patrné, že už na počátku padesátých let existovala ve stranických institucích protichůdná pojetí vztahu vědy, ideologie a propagandy a že v oficiální linii strany už existovala představa, že úspěšnou propagandu lze stavět pouze na vědeckých poznatcích. Implicitně je už zde obsažen požadavek na „vědeckost propagandy.“

⁵⁷ LENIN, Vladimír Il'jič: *O propagandě a agitaci*. Praha 1980 s. 34

⁵⁸ DEVÁTÁ, Markéta: Vysoká škola politických a hospodářských věd jako nástroj indoktrinace marxisticko-leninského vědeckého světového názoru. In: *Proměny diskursu české marxistické historiografie*. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2008, s. 203-204

⁵⁹ A UK, f. FF, k. 771, Závěrečné hodnocení práce na VŠPHV z 12. 6. 1953, s. 4

⁶⁰ tamtéž, s. 8

Úloha propagandy se poté dostala na přetřes ve známé diskuzi na téma vztahu vědy a ideologie na stránkách *Literárních novin* a *Tvorby* mezi Kosíkem, Svitákem, Sedlákem a dalšími. Stejně, jako v případě oddělení ideologie od vědy, vznesl Sviták požadavek na oddělení marxistické teorie od propagandy.⁶¹ Jaromír Sedlák a Miroslav Gottlieb toto dělení ve svém článku publikovaném ve *Tvorbě* označují za zavádějící, jedno totiž nemůže být bez druhého, protože „cesta theorie k životu je spjata s propagandou a organizováním mas.“⁶² Právě vědeckost marxistické propagandy a její vztah k ideologii, teorii a praxi tvoří základ budoucí marxistické teorie propagandy.

První československé marxistické práce věnující se teorii propagandy začaly vznikat ke konci 50. let, dokončeny byly ale až z kraje let 60. Jde o dvě kandidátské dizertační práce vypracované na katedře dialektického a historického materialismu přírodovědecké fakulty univerzity J. E. Purkyně v Brně (de facto do roku 1960 na přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity - v roce 1960 byl název univerzity změněn).⁶³ Vedoucím obou prací byl profesor Gustav Riedel,⁶⁴ respektive profesor Josef Macháček,⁶⁵ který nahradil v případě práce Hanuše Steinera zesnulého profesora Riedela.

⁶¹ KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha 2009, s. 306

⁶² SEDLÁK, Jaromír, GOTTLIEB, Miroslav: „Theorie a propaganda.“ *Tvorba* 1957, roč. 22, č. 26, s. 4-5

⁶³ <https://www.muni.cz/o-univerzite/historie-univerzity> [online], [cit. 11.8. 2017]

⁶⁴ Gustav Riedel (1912 - 1960) byl marxistický filosof, který působil jako profesor na Olomoucké a Brněnské univerzitě, kde vedl katedru dialektického a historického materialismu. V KSČ působil již od roku 1933 a před válkou začal studovat na Masarykově univerzitě, ale za války byl zatčen a do konce války vězněn, takže studia dokončil až po válce. Podílel se na reorganizaci Masarykovy univerzity, včetně rušení katedry sociologie. Mimo své univerzitní působení přispíval po válce do denního tisku a v letech 1948-1953 měl v rozhlasu přednášky, ve kterých se věnoval marxismu. Kromě několika časopiseckých příspěvků a překladu Hegelova úvodu do estetiky mu vyšla posmrtně v roce 1962 kniha *Ludvík Feuerbach a mladý Marx*. Viz. <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/riedlg.html> [online], [cit. 11.8. 2017] a „Za Gustavem Riedlem,“ *Filosofický Časopis* 1960, roč. 8, č. 5 a TOŠENOVSKÝ, Ludvík: „O vědeckém díle Gustava Riedela.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 1961, roč. 10, č. G5

⁶⁵ Josef Macháček (1917 - 1984) byl Brněnský marxistický filosof působící na katedrách marxisticko-leninské filosofie a logiky filosofické fakulty brněnské univerzity (případně na různých podobách těchto kateder, jejichž názvy se za dobu jeho působení měnily). Dále také působil na univerzitách v Olomouci a Zlíně a vyučoval i v rámci Ústavu marxismu-leninismu Univerzity J. E. Purkyně. Stejně jako u Gustava Riedela bylo Macháčkově studium na Filosofické fakultě Masarykovy univerzity za války přerušeno a dostudoval až po válce. V roce 1962 se stal profesorem. Bývá řazen do tzv. „brněnské historicko-filosofické školy“ spolu s J. Cetlem, K. Hlavoněm, J. Gabrielem a dalšími. Mimo články v časopisech vydal Macháček například v roce 1952 knihu *Logika a dialektika*, nebo v roce 1961 s Milanem Machovcem *O smyslu a metodách ateistické výchovy*. Viz. <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/machjs.html> [online], [cit. 11.8. 2017] a CETL, Jiří a GABRIEL, Jiří: „K odkazu profesora Josefa Macháčka.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 1984, roč. 33, č. B31 a ZOUHAR, Jan: „Dějiny filosofie, jako filosofie.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 2005, roč. 54, č. B52

3.1. Walter Smrčka - K některým obecným problémům marxistické propagandy

První byla práce Waltera Smrčky (1924 - 2004) *K některým obecným problémům marxistické propagandy*, která byla dokončena v roce 1960 (vypracována mezi lety 1957 - 1960).⁶⁶ Tato práce nebyla nikdy publikována, nicméně všemi, kteří se později věnovali teorii propagandy, je považována za první ucelenou práci na dané téma.

Walter Smrčka se narodil roku 1924 ve Vídni, kde jeho otec pracoval jako truhlářský dělník. V Rakousku žil Smrčka s rodinou až do konce II. světové války. Tam také po absolvování měšťanské školy (navštěvoval školu spolku Komenský ve Vídni) studoval soukromou hospodářskou školu, než v roce 1940 začal pracovat jako učeň-obchodník. Po konci války se přesunul i s rodinou do Československa. V ČSR vystřídal několik zaměstnání, než v roce 1949 odešel ze Zbrojovky Brno, kde pracoval jako elektrosvářeč, studovat jako dělnický kádr Vysokou školu politických a hospodářských věd. Po absolvování VŠPHV byl přidělen jako odborný asistent na katedru dialektického a historického materialismu filosofické fakulty University J. E. Purkyně, kde vyučoval marxistickou filosofii.⁶⁷

Smrčka vstoupil do KS Rakouska v roce 1945. Členství ale bylo po přestěhování do ČSR zrušeno a do KSČ vstoupil Smrčka až v roce 1947, kdy pomáhal zakládat organizaci KSČ v závodě, kde pracoval. Postupně se angažoval v KSČ a státní správě na různých pozicích, většinou místního charakteru (MNO, VO KSČ, ZO KSČ apod.).⁶⁸

Walter Smrčka před dokončením své disertační práce publikoval články na téma propagandy ve *Sborníku prací filosofické fakulty UJEP*, a po dokončení práce ještě jeden v roce 1963. Publikované články byly v podstatě shodné s pozdější kandidátskou prací, takže se jimi podrobněji nezabývám. Ve své kandidátské práci čerpal především z klasiků marxismu-leninismu a dobového pojetí marxismu-leninismu v podobě

⁶⁶ SMRČKA, Walter: *K některým obecným problémům marxistické propagandy*. Kandidátská práce. Univerzita J. E. Purkyně 1960

⁶⁷ ABS, f. ZS/GŠ, arch. č. 29412, Osobní svazek Smrkovský, Smrčka Walter - I. část. s. 2-3

⁶⁸ V době práce na své kandidátské práci byl Walter Smrčka osloven (jako teoreticky velmi vyspělý soudruh, plynule hovořící německy) Zpravodajskou správou Generálního štábu pro funkci pátrače - specialisty v Západním Německu. Smrčka nejdříve odmítl z rodinných (od roku 1949 byl ženatý a měl dvě děti) a profesních důvodů (práce na dizertaci), ale poté, alespoň dle jeho osobního svazku, situaci přehodnotil a sám se nabídl a počítal i s rizikem, že před odjezdem nestihne dokončit disertační práci. Pátračem - specialistou v SRN měl být po dobu pěti let s tím, že osobní návštěva rodiny by byla možná až po dvou letech. Nakonec ale v průběhu příprav Smrčka shledán pro práci pátrače-specialisty nevhodným, byl vyřazen a do Německa vyslán nebyl, stihl tedy dokončit svojí disertační práci. Viz. ABS, f. ZS/GŠ, arch. č. 29412, Osobní svazek „Smrkovský,“ Smrčka Walter - I. část. s. 5-7

vědeckého komunismu a formuloval základní pojetí a východiska marxistické teorie propagandy. Tato východiska obdobně pojali, respektive následně přejali další marxističtí teoretici propagandy v Československu. Smrčka přistupoval k problematice především skrze marxistickou filosofii.

Jedním z nejdůležitějších poznatků o teorii propagandy je pro Smrčku zpochybnění možnosti jednotné a nadideologické existence teorie propagandy, a tedy rozdělení ne pouze samotné propagandy, ale i teorie propagandy na marxistickou a buržoazní. Rozdílné pojetí marxistické a buržoazní teorie propagandy se prolíná celou prací v podobě dvou absolutních protipólů. Proto Smrčka nepřikládal důležitost snaze pokusit se o nějakou stručnou a obecnou definici propagandy. I přesto se o to ale pokusil a jeho obecná marxistická definice zní, že „Propaganda je společenský jev, který je součástí nadstavby a má třídní charakter. Je vědomé šíření teorií, ideologií, mýtů, doktrín, víry a názorů tohoto druhu, jakož i závěrů z nich plynoucích, společenskými institucemi s cílem vyvolat jisté veřejné mínění a jeho prostřednictvím směr činnosti lidí“.⁶⁹ Tato definice podle Smrčky splňuje nejzákladnější požadavky na obecnou definici propagandy, ale považuje ji za formu bez obsahu, která musí být naplněna obsahem třídním,⁷⁰ jelikož „existuje vždy jen určitá propaganda, která hájí zájmy určité společenské třídy.“⁷¹ Teprve poté, co je definice naplněna třídním obsahem, je možné vysledovat „rozdíly mezi propagandou jednotlivých společenských tříd (stran, institucí),“ které v důsledku ukazují, že jediné marxistická propaganda pomáhá budovat novou společnost, kdežto buržoazní propaganda „usiluje o zastavení společenského vývoje.“⁷²

Tím se dostáváme k otázkám pravdivosti a tedy i vědeckosti propagandy. Základní rozlišení je jasné: buržoazní propaganda je klamná a lživá, kdežto marxistická propaganda je pravdivá. Smrčka dokonce označuje i buržoazní koncepcí propagandy za nepravdivé a snahu oddělení propagandy od její „třídní podstaty,“ tedy pokus o obecnou teorii propagandy, označuje jako „subjektivismus.“ Stejně tak buržoazní propaganda má „málo společného s pravdou,“ jejíž výjimečná přítomnost „je jen cizí prvek, který má pomoci ospravedlnit základní nepravdu.“⁷³ Pravdivost marxistické propagandy je

⁶⁹ SMRČKA, Walter: *K některým obecným problémům marxistické propagandy*. Kandidátská práce. Univerzita J. E. Purkyně 1960, s. 19

⁷⁰ tamtéž s. 19

⁷¹ tamtéž s. 17

⁷² Tamtéž, s. 20

⁷³ Tamtéž, s. 13

založena na předpokladu, že pouze třída zosobňující pokrok v dané fázi dějinného vývoje je schopna při zkoumání společenských jevů vycházet z objektivních základů, jelikož jsou její zájmy v důsledku zájmy celé společnosti. Společenskou třídou toto splňující je poprvé v dějinách dělnická třída, která je zároveň jediná důsledně revoluční, která svým „osvobozením osvobodí nutně zároveň celou společnost.“⁷⁴ Ideologií dělnické třídy je marxismus-leninismus, který „vyjadřuje správně a pravdivě pokrokovou tendenci společenského vývoje. Proto i propaganda marxismu-leninismu musí nutně být pravdivá.“⁷⁵ Marxistická propaganda „informuje a působí svou pravdivostí a vědeckostí.“⁷⁶

Dalším důležitým poznáním v práci Waltera Smrčky je zasazení propagandy do kontextu a vztahu s ideologií a politikou, jako navzájem propojených systémů (jevů), které se navzájem doplňují. Důležitost a formu vztahu propagandy, politiky a ideologie shrnuje Smrčka tak, že „vzájemná, dialektická jednota“ propagandy a politiky (která je základem propagandy) „založená na objektivních zákonitostech vývoje soudobé společnosti, které jsou formulovány vědeckou ideologií, je zárukou vítězství pokroku, socialismu a komunismu“.⁷⁷

Důležité je také, že Smrčka ve své práci dává teorii propagandy a propagandu do vztahu k dalším oborům, teoriím a činnostem, které jsou více či méně obsažené v jeho studii, jako je pedagogika, výchova, psychologie, sociologie atd. Samostatnou část věnoval veřejnému mínění, jelikož „jedním z nejzákladnějších cílů propagandy je tvorba veřejného mínění,“⁷⁸ nebo strategiím a taktikám propagandy.

I když je jasné, že jednotlivé části Smrčkovy práce byly prvním, nebo jedním z prvních pokusů o zpracování daných témat a jazyk práce ještě v mnohém připomíná angažovanost a emočnost textů padesátých let, použil (případně předjal či určil) Smrčka, jak se zdá, základní směry a způsob, jakým následující teoretici k teorii propagandy přistupovali, přičemž základní východiska zůstala nezměněna.

⁷⁴ Tamtéž, s. 14

⁷⁵ Tamtéž

⁷⁶ Tamtéž, s. 24

⁷⁷ Tamtéž, s. 74

⁷⁸ Tamtéž, s. 116

3.2. Hanuš Steiner - O filosofických problémech teorie propagandy

Druhým, kdo začal pod dohledem profesora Gustava Riedla psát na katedře dialektického a historického materialismu University J. E. Purkyně práci na téma teorie propagandy, byl Hanuš Steiner (1919 - 1982).

Narodil se v Brně do židovské rodiny, po maturitě pracoval jako dělník a poté byl za války s celou rodinou deportován do Terezína, odkud se pak dostal do Osvětimi a Mauthausenu. Steiner už ve vyhlazovacích táborech navázal styky s komunistickou organizací. Po válce začal nejprve studovat na brněnské univerzitě obor ruština-angličtina a poté také působil jako středoškolský učitel. V roce 1952 přišel na Masarykovu univerzitu, kde vyučoval základů marxismu-leninismu a dialektického a historického materialismu. Později působil na katedře filozofie a metodologie věd na filosofické fakultě. V roce 1966 se stal docentem.⁷⁹

Vztah autora k propagandě byl poměrně zajímavý. Jak sám autor uvedl v úvodu své práce k propagandě, k zájmu o teorii propagandy se dostal po roce 1948, kdy pracoval jako propagandista KSČ. Zaujalo jej, že za dobu jeho působení se zaměření stranické propagandy několikrát změnilo a také se používaly jiné formy propagandy stejné ideologie, podle toho, na koho byla mířena. Druhým mezníkem ve Steinerově zájmu o teorii propagandy byly již výše zmíněné diskuze na téma ideologie, vědy a propagandy v letech 1956 - 1957.⁸⁰ Steiner začal pracovat na své disertační práci v roce 1959 a obhájil ji v roce 1965 a, stejně jako Smrčka, i Steiner vydal několik článků ve *Sborníku prací filosofické fakulty UJEP*, které z ní vycházely. V roce 1968 mu vychází kniha *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí*, která je zkrácenou a upravenou verzí jeho kandidátské práce.

Hanuš Steiner se ve své kandidátské práci mnohem více než Walter Smrčka věnoval nemarxistickým teoriím propagandy, označovaným samozřejmě jako buržoazní. Podařilo se mu k nim získat obsáhlé množství materiálů (nepochybně mu k tomu pomohla disertace Františka Sedláčka, který shromáždil úctyhodný počet zahraničních publikací týkajících se propagandy a veřejného mínění). Přirozeně i v jeho práci je ke každému tématu uveden rozdíl v pojetích marxistických a nemarxistických teoretiků propagandy, srovnání provádí ale s větší znalostí jejich prací a značně sofistikovaněji.

⁷⁹ ZOUHAR, Jan: „Za docentem Hanušem Steinerem.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 1984, roč. 33, č. B31, s. 85-87

⁸⁰ STEINER, Hanuš: *O filosofických problémech teorie propagandy*. Kandidátská práce. Univerzita J. E. Purkyně 1963 s. 1 - 3

Kontext, tedy to, jaké společenské jevy a teorie se ještě týkají teorie propagandy, je u Steinera ještě širší než u Smrčky. Steiner dával teorii propagandy úžeji do vztahu s psychologickými teoriemi a s psychologií všeobecně, především v souvislosti s nemarxistickými teoriemi propagandy, zvláště s psychoanalýzou (především Freudem), behaviorismem, psychologií davu či pragmatismem. Pro československou teorii propagandy jako první teoreticky zpracoval pojem „public relations,“ jako jednu z forem tzv. buržoazního ovlivňování mas.

Z dostupných marxistických definic a pojetí propagandy kritizoval Steiner Jaromíra Sedláka za pojetí propagandy jako praktické činnosti. Propaganda totiž podle Steinera stojí mezi společenskou teorií a praxí, funguje jako jakési pojítko mezi nimi. Propaganda sama o sobě nemění „hmotnou realitu,“ realitu mění až ten, na koho propaganda cílí, tedy pokud je úspěšná.⁸¹ Steiner tím v podstatě nabourává převažující pojetí propagandy z 50. let jako ryze praktické činnosti.

Se Smrčkovou definicí propagandy byl Steiner spokojenější, ale ani zde nebyl úplně spokojený a nesouhlasil s jednoznačným zařazením propagandy do „nadstavby a omezení její působnosti na vyvolání veřejného mínění a odpovídající činnosti.“ Steiner uvedl, že propagandu je nutné ztotožnit s jejím obsahem, tedy ideologií (což podle autora Smrčka nedělal) a přihlídnout k „faktu komunikování, sdělování, který je v pojmu propagandy obsažen především.“ Ukazuje, že „obsahuje propaganda i prvky netřídní,“ že tedy celý proces je podmíněn faktory obecně lidskými a netřídními (stejně tak vrstvy uvnitř tříd ovlivňují ideologii). Propaganda také nemíří vždy pouze na veřejnost, ale i do menšího okruhu lidí.⁸² V návaznosti Steiner představil i svojí definici propagandy: „komunikování třídně (příp. i vrstvě) podmíněných, stranických teorií (ideologií) nebo legend, i jednotlivých společenských idejí a s nimi spojených morálně politických a jiných společenských citů. Propagandou je taková činnost tehdy, používá-li metod, jejichž jedinou, nebo hlavní funkcí je přesvědčit jednotlivce, menší či větší skupiny, nebo masy lidí, převážně však neodborníky ve společenské teorii o pravdivosti a správnosti vlastního třídního (vrstvého) hlediska, vyvolat u nich odpovídající mínění a postoje a získat je konečně pro odpovídající společenskou činnost.“⁸³ O pět let později Steiner v knize „Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí“ tuto svojí definici upravil. K třídním zájmům a zájmům společenských vrstev přidal i

⁸¹ Tamtéž, s. 48-49

⁸² Tamtéž, s. 50

⁸³ Tamtéž s. 51

národní zájmy, k ideologiím doktríny, propagandu označil za komunikační činnost, používá-li metod „jejichž jedinou nebo hlavní funkcí je informovat příjemce tak, aby byli přesvědčeni o pravdivosti a správnosti hlediska obsaženého v propagandistově zprávě.“ Dále ještě uvedl, že „jako propaganda se označují též uvedené, těmito metodami komunikované obsahy samy.“⁸⁴

Důležitým prvkem Steinerovy teorie propagandy je, že vedle ideologie používá i pojmu, který se u Waltera Smrčky neobjevuje, a to „společenská psychologie.“ Steiner oba dva pojmy považoval za odraz společenského bytí, ale ideologii za odraz „abstraktně racionální a logicky systematizovaný.“ Steiner tyto dva pojmy stavěl do protikladu.⁸⁵ Zjednodušeně se dá říci, že je ideologie záležitostí rozumu a společenská psychologie záležitostí citů a emocí.

Steinerova práce působí dojmem, že se autor pokusil pojmout teorii propagandy mnohem šířeji, komplexněji a exaktněji než Walter Smrčka, ve snaze vytvořit plnohodnotnou marxistickou teorii propagandy, ale ve výsledku se jeho práce při vzniku marxistické teorie propagandy v Československu zásadním přelomem nestala, minimálně co se vlivu týče, i když jí Miloslav Chlupáč ve své knize vydané ke konci 60. let označil „vo svojej filosofickej koncepcii za prvou vačšou československou prácu v tomto odbore.“⁸⁶

Důležitým momentem Steinerovy práce je, že ačkoli samozřejmě odmítl buržoazní teorie propagandy, uznal, že by mohlo být užitečné se jimi při konstruování marxistické teorie propagandy inspirovat.

I když ani Steiner a ani Smrčka nezískali svými disertačními pracemi a publikovanými články z nich vycházejícími téměř žádný ohlas, dokazují tyto práce zvyšující se zájem o „zvědečtění“ propagandy.

⁸⁴ STEINER, Hanuš: *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí*. Brno 1968, s. 30

⁸⁵ STEINER, Hanuš: *O filosofických problémech teorie propagandy*. Kandidátská práce. Univerzita J. E. Purkyně 1960, s. 89

⁸⁶ CHLUPÁČ, Miloslav: *K otázkám modernej marxistickej propagandy*. Bratislava 1969, s. 79

4. Věda v 60. letech a propaganda

Československo vstoupilo do 6. dekády 20. století s novou ústavou, ve které je mimo jiné uvedeno, že Československo ukončilo etapu výstavby socialismu a následuje „budování socialistické společnosti,“ tedy příprava na přechod ke komunismu.⁸⁷ S tím souvisí i změna názvu Československé republiky na Československou socialistickou republiku. Dále bylo v ústavě zakotveno, že „vedoucí silou ve společnosti i ve státě“ je Komunistická strana Československa. Marxismus-leninismus byl ústavou prohlášen za vědeckou ideologii. Jeho význam ve společnosti byl, podle ústavy, následovný: „veškerá kulturní politika v Československu, rozvoj vzdělání, výchova a vyučování jsou vedeny v duchu vědeckého světového názoru, marxismu-leninismu, a v těsném spojení se životem a prací lidu.“⁸⁸ Ústava z července 1960, včetně úprav z první poloviny 60. let, vytvořila nový právní rámec (včetně nové právní terminologie), který navázal spíše na sovětskou ústavu z roku 1936, než na předúnorový ústavní vývoj v Československu.⁸⁹ Pro téma této práce je ústava důležitá hned z několika důvodů (kromě toho, že ústava určuje podobu správy státu, což má vliv na fungování celé společnosti). Za prvé je to výše zmíněné zakotvení a určení funkce marxismu-leninismu ve státě a společnosti. Dále je důležité, že výsledkem několikaletých příprav, jejichž výsledkem byla ústava, bylo pojetí státu jako klíčového činitele při budování socialismu a otevření možnosti přizpůsobit marxismus-leninismus dobovým podmínkám a ne marxisticko-leninskou teorii pouze dogmaticky aplikovat bez ohledu na okolnosti.⁹⁰ Příprava ústavy z roku 1960 je pro téma mé práce zajímavá i tím, že se odehrávala v době, kdy docházelo postupně ke změně způsobu řízení státu ze strany vedení KSČ. Je to totiž jeden z prvních případů, kdy byl stranický požadavek realizován experty, v tomto případě v oblasti práva.⁹¹ Příklon k tzv. expertnímu řízení je poté jedním z příznačných jevů 60. let nejenom v (socialistickém) Československu. Tzv. reformní 60. léta v Československu byla charakteristická nebývalou liberalizací a rozvojem v kultuře, politice a vědě, nejenom v porovnání s ostatními dekádami komunistického režimu v Československu. Rozvoj společenských věd byl spojen

⁸⁷ https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html [online], [cit. 11.8. 2017]

⁸⁸ Tamtéž

⁸⁹ NEDVĚCKÝ, Kamil: Ústava a velké kodifikace první poloviny 60. let - dovršení sovětizace čs. práva. In: PETRÁŠ, Jiří, SVOBODA, Libor (eds): *ČESKOSLOVENSKO v letech 1954-1962*. Praha 2015, s. 266-271

⁹⁰ SOMMER, Vítězslav: „Expert, právo a socialistický stát. Právní věda v ČSAV a její činnost v letech 1952-1960.“ *Soudobé dějiny* 23, rok 2016, č. 1-2, s. 131

⁹¹ Tamtéž s. 134-135

především se znovuobnovením sociologie a částečně i politologie. Politici, kulturní i vědečtí představitelé reformního procesu, jehož vrcholem bylo pražské jaro, postupně získali podporu od značné části československé veřejnosti.

V době reformního procesu se marxisticko-leninská věda začala vymaňovat ze svého stalinského pojetí. I přes počáteční nevoli ideologů komunistické strany se oddělování vědy od ideologie postupně ukázalo být jedinou možnou efektivní vývojovou tendencí.⁹² Tento proces, zmíněný v předchozí kapitole, už začal po XX. sjezdu KSSS, vznikem revizionismu a následně vědeckého komunismu, jako reakce na revizionismus. Důsledkem a zároveň součástí těchto událostí a procesů byl větší důraz na vědeckou racionalitu. Důraz na vědeckou racionalitu a technologický pokrok, který měl ustoupit „ideologickému“ řízení společnosti, vrcholil právě v 60. letech.⁹³ Věda se tedy měla stát základem politiky a řízení státu.

Tzv. obrodný proces byl především dílem lidí spojených s komunistickou stranou, kteří sice procházeli zásadní změnou myšlení, ale komunisty být nepřestali, proto i v reformní vědě nedošlo k výraznému zpochybnění stranického řízení vědy.⁹⁴

Důraz na rozvoj vědy ze strany KSČ a na postupné uvolňování cenzurního tlaku umožnil publikování děl revizionistických a západních marxistických myslitelů (např. díla Leszka Kołakowského, Herberta Marcuseho, či Theodora Adorna), což předtím nebylo možné.⁹⁵ Samotný reformní proces v 60. letech ale nezačal ihned po začátku dekády. Mezi jeho hlavní příčiny se počítá několik událostí, které se v prvních třech letech dekády odehrály. Nejdříve je důležité zmínit, že na počátku 60. let proběhla v Československu hospodářská krize. Československé hospodářství nebylo už před krizí v dobrém stavu, což se odrazilo na 3., nakonec zrušené, pětiletce.

Vedení KSČ přejalo závěry XXII. sjezdu KSSS z října roku 1961, které obsahovaly požadavek na dokončení destalinizace a slib, že tehdejší generace se dočká komunismu.⁹⁶ V roce 1962 proběhla konference pracovníků ve společenských vědách, na které se řešilo plánování v oblasti vědeckého výzkumu, zaměřené především na

⁹² DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014, s.33-34

⁹³ KOLÁŘ, Pavel: Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb budoucnost mezi Richtou a Grausem, In: KOLÁŘ, Pavel - PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace?* Praha 2017, s. 148

⁹⁴ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014 s. 114 a SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950-1970)*. Praha 2011, s. 253

⁹⁵ KOLÁŘ, Pavel: Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb budoucnost mezi Richtou a Grausem, In: KOLÁŘ, Pavel - PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace?* Praha 2017, s. 148

⁹⁶ HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: *„O nový československý model socialismu“: čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha 2015, s. 5

ekonomii. V tom samém roce proběhly také prověrky na společensko-vědních pracovištích. Jejich motivace ale nebyla politická, jednalo se především o zefektivnění fungování pracovišť. V závěru roku 1963 byl v rámci ideologické komise KSČ vypracován materiál o stranickém řízení ve společenských vědách, který mimo jiné obsahuje požadavek na institucionální rozvoj sociologie.⁹⁷

Sociologie měla být jedním z nástrojů režimu, který by pomohl reformovat dosavadní podobu řízení společnosti. Byla vedoucími představiteli komunistického režimu i manažerskými kruhy pojmána jako aplikovaná věda založená na empirickém výzkumu, která má přispět k řešení praktických problémů⁹⁸ (od plánování měst a řízení podniků k problematice volného času apod.).

Sociologie a politologie jsou dva obory, jejichž obnova přímo souvisí s reformním procesem 60. let. Tím, jak tyto dva obory proměnily situaci ve vědě v 60. letech a jaké společenské klima spoluutvářely, měly značný vliv na vznikající teorii propagandy, jejíž jedna etapa je spojena právě s reformním procesem. Na následujících řádcích sociologii a politologii v 60. letech stručně představuji.

4.1.Reformní vědy - sociologie a politologie

K oficiální rehabilitaci sociologie došlo v březnu roku 1965, kdy sekretariát ÚV KSČ schválil zprávu ideologické komise o rozvoji sociologie.⁹⁹

Důležitou roli při obnově sociologie měla mezinárodní konference organizovaná Ústavem marxismu-leninismu pro vysoké školy a filosofickým ústavem ČSAV. Konference z roku 1964 se účastnily státy východního bloku, ve kterých už sociologické výzkumy probíhaly. Stala se impulsem pro vznik mezioborové spolupráce, která byla základem pro vytvoření výzkumných týmů.¹⁰⁰ V rámci ČSAV spadala sociologie pod Vědecké kolegium pro filosofii (od roku 1965 Vědecké kolegium pro filosofii a sociologii), které se podílelo, spolu se sekretariátem ÚV KSČ, na přípravě některých důležitých dokumentů, týkajících se sociologie, a které připravilo plán rozvoje sociologie. Kolegium také od roku 1965 vydávalo *Sociologický časopis*.

⁹⁷ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014 s. 34-35

⁹⁸ NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Vyd. 1. Praha: 2014, s. 356

⁹⁹ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014, s. 35

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 37

Významnými postavami marxistické sociologie byli v kolegiu v 60. letech Pavel Machonin, Miloš Kaláb, či Jaroslav Klofáč.¹⁰¹

V roce 1965 byl také v rámci ČSAV zřízen Sociologický ústav. Po celou dobu jeho krátké existence (do roku 1970) byl jeho ředitelem Miloš Kaláb. Ústav se zabýval především těmito okruhy: obecnou sociologickou teorií, metodologií sociologie, sociologií pracovních skupin, sociologií volného času a teorií a sociologií náboženství. V roce 1967 ještě vznikl Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV.¹⁰² S tímto ústavem měl v plánu spolupracovat tým pro marxistickou teorii propagandy na Ústavu pro politické vědy ÚV KSČ, představený níže.¹⁰³

Sociologický výzkum probíhal i na vysokých školách. Nejvýznamnější výzkumy proběhly na Univerzitě Karlově, kde od roku 1965 fungovala katedra sociologie (zde působili např. Jiřina Šiklová či Miloslav Petrušek), nebo také na Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy (později Ústav sociálně politických věd UK).¹⁰⁴

Česká sociologie a potažmo celá reformní věda v 60. letech čerpala ze čtyř intelektuálních proudů a zdrojů, se kterými se musela také vyrovnat. Byl to ortodoxní marxismus, marxistický revizionismus, zahraniční sociologie a domácí sociologická tradice.

Ortodoxní marxismus byl v marxistické sociologii 60. let přítomen i po znovuoživení sociologie po roce 1965. Většina tehdejších sociologů byla přesvědčenými marxisty a rekrutovali se z vědců, kteří se předtím zabývali historickým materialismem (především ve filosofickém ústavu ČSAV, např. Jaroslav Klofáč, nebo Irena Dubská) nebo vědeckým komunismem (především v Ústavu pro vědeckou práci kateder marxismu-leninismu UK, např. Miloš Kaláb, či Pavel Machonin). V sociologii 60. let přetrvával z předchozí dekády požadavek politické angažovanosti ve vědě a snaha konstruovat alternativu k západní sociologii.¹⁰⁵

Marxistický revizionismus ve filosofii, který se prosadil v 60. letech, výrazně marxistickou sociologii 60. let neovlivnil. Sociologie se v 60. letech formovala od empirického výzkumu jako technokratický nástroj řízení. Sociologové tehdy necítily potřebu nějakého metodologického ospravedlnění vzniku oboru. Sociologie 60. let se

¹⁰¹ NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Vyd. 1. Praha: 2014, s. 310

¹⁰² Tamtéž, s. 311-312

¹⁰³ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 39, a.j. 472. Návrh na vymezení a rozvržení pracovní problematiky z oboru teorie propagandy. s. 35

¹⁰⁴ NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Vyd. 1. Praha: 2014, s. 312-313

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 322-326

ale v podstatě na revizionistické pozice dostala podporou obrodného procesu a zaváděním teorií inspirovaných západní sociologií, které de facto znamenaly zásadní vzdálení se ortodoxnímu marxismu.¹⁰⁶

Největším zdrojem české sociologie 60. let byla zahraniční sociologie. Z východního bloku měla největší vliv marxistická polská sociologie, fungující už od roku 1956. Skrze polskou sociologii také čeští sociologové částečně přijímali sociologii západní, o kterou byl v Československu v 60. letech největší zájem. Ze západní sociologie si česká brala především techniky výzkumu. Byly přejímány zvláště postupy a teorie oborových sociologií (sociologie průmyslových vztahů, medicína atd.). Ze směrů západní sociologie byla věnována velká pozornost kritické sociologii, frankfurtské škole a strukturnímu funkcionalismu, který sice značný vliv na českou sociologii měl, a to především na empirický výzkum, ale jelikož byl brán jako hlavní „ideologický protivník“ marxismu na poli sociologie, nebyla mu veřejně věnována velká pozornost.¹⁰⁷

Na domácí sociologickou tradici sociologie 60. let nijak výrazně nenavazovala. Ani teoreticky, ani osobně, samozřejmě s výjimkami. Z velké části je to nepochybně kvůli přetržení kontinuity. Meziválečná sociologie ale z větší části nebyla marxistická a byla, ve srovnání s tehdejší západní sociologií, už také metodologicky poměrně zastaralá. To činilo meziválečnou československou sociologii pro tu ze 60. let neatraktivní.¹⁰⁸

Za krátký čas, který byl vyměřen sociologii v 60. letech v Československu, nevznikl plnohodnotný teoretický koncept, který by mohl konkurovat západní sociologické teorii. Objevily se sice pokusy o vypracování vlastní teorie a náznaky potenciálního směru vývoje v teorii, ale autoři je nestihli rozvinout do plnohodnotné podoby.¹⁰⁹ Metodologie sociologických výzkumů byla v podstatě celá přejata ze Západu, marxismus měl na ni minimální vliv.¹¹⁰

V souvislosti s rehabilitací sociologie došlo v 2. polovině 60. let i k rehabilitaci politologie. Stejně jako sociologie byla i politologie po roce 1948 oficiálně nežádoucí „buržoazní“ vědou a byla nahrazena marxismem-leninismem, respektive jeho součástmi - vědeckým komunismem, či dějinami mezinárodního dělnického hnutí.¹¹¹

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 326-329

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 329-335

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 335-337

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 338

¹¹⁰ Tamtéž, s. 348

¹¹¹ ŠANC, David: *Česká politologie. Etablování oboru*. Plzeň 2009, s. 35

Otázkou rehabilitace politologie se v roce 1965 začalo zabývat Ideologické oddělení ÚV KSČ. Bylo jasné, že ustavení politické vědy by částečně znamenalo uznání stávajícího stavu, protože politická věda na některých vysokých školách či institucích už v podstatě existovala (např.: dějiny politických teorií na FF UK a VŠP, nebo sociologie politiky v Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy).¹¹² Původně se počítalo s tím, že by politickou vědu mělo zaštiťovat vědecké pracoviště v rámci ČSAV. Jeho úkolem by bylo vydávání oborového časopisu, dále metodologie oboru a působení jako centrální politologické pracoviště a hlavní koordinátor výzkumu politického systému v ČSSR. Nakonec ale ve vedení KSČ převládl názor, že by nový politologický výzkumný subjekt měl být stranický. Reformní vědy a marxistická teorie propagandy se protnuly i institucionálně, a to na Ústavu pro politické vědy při ÚV KSČ (ÚPPV), založeném v prosinci 1966. V březnu následujícího roku byl přijat koncepční dokument o pojetí práce v ústavu a jeho vztahu k blízkým pracovištím ČSAV.¹¹³ Hlavním výzkumným úkolem ústavu bylo „Postavení a úloha komunistické strany v socialistické společnosti.“ Tento úkol v podstatě doplňoval mezioborový úkol badatelského plánu ČSAV „Rozvoj politického systému socialistické společnosti“¹¹⁴ Ředitelem ÚPPV ÚV KSČ byl po celou jeho krátkou existenci Václav Slavík, patřící k proreformnímu křídlu KSČ.¹¹⁵

V ústavu bylo postupně zformováno pět vědeckých týmů. Tým zabývající se výše zmíněným výzkumem problematiky postavení a vedoucí úlohy strany, tým pro řešení národnostní otázky a od ledna 1968 tým pro volební soustavu ve vztahu k politickému systému. Poté k nim přibyl ještě tým pro kádrovou práci a tým pro marxistickou teorii propagandy.¹¹⁶ Ústav byl v průběhu roku 1968 aktivní. Podporoval převážně reformní křídlo strany a byl následně 30. září 1969 zrušen předsednictvem ÚV KSČ.¹¹⁷

Na sklonku 60. let, mezi lety 1968 - 1970, existovala na FF UK katedra politologie, jejíž existence je spojena především s osobou Theodora Syllaby (1925-2001).¹¹⁸ Syllaba byl

¹¹² Tamtéž, s. 44

¹¹³ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014 s. 45

¹¹⁴ Tamtéž s. 45-46

¹¹⁵ Tamtéž

¹¹⁶ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, inventář, s. 1

¹¹⁷ Tamtéž, s. 2

¹¹⁸ Theodor Syllaba byl politolog, slavista a bohemista. V letech 1948-1959 působil na Pedagogické fakultě UK. V 60. letech vyučoval na Katedře základů marxismu-leninismu a posléze na vedl Katedru politologie. V 70. a 80. letech nemohl vyučovat a pracuje v knihovnách, či archivu na v rámci Univerzity Karlovy. Po revoluci se vrátil do obnoveného politologického pracoviště na FF UK. Viz. ŠANC, David: *Česká politologie. Etablování oboru*. Plzeň 2009, s. 316

původně vedoucím Katedry marxismu-leninismu. V 60. letech do výuky vědeckého komunismu postupně zapojoval v podstatě politologické kurzy (politickou filozofii) a snažil se o vytvoření politologického pracoviště na FF UK, což se poté v roce 1968 podařilo.¹¹⁹

Rozvoj sociologie a politologie v 60. letech byl z velké části spojen s katedrami marxismu-leninismu na vysokých školách a s výukou vědeckého komunismu, tedy s propagandistickými institucemi. Na vysokých školách se katedry marxismu-leninismu už dlouhodobě potýkaly s neúspěchem na poli politického vzdělávání. Koncept politického vzdělávání založený na „samostatném a tvořivém myšlení studentů“ se ukázal jako neefektivní a rozpadal se, u studentů už od 50. let opadal zájem o výuku marxismu-leninismu a část učitelů se cítila ve své vědecké i pedagogické činnosti svázána oficiální podobou marxisticko-leninské ideologie. Do výuky marxismu-leninismu začala pronikat sociologie a politologie a tento proces v zásadě pomohl otevřít dveře reformě 60. let.

Neúspěch propagandy v podobě politického vzdělávání a rozvoj společenských věd zaměřený na „vědecké řízení“ byl impulsem pro vytvoření vědecké teorie propagandy.

4.2. Teorie propagandy v 60. letech

Situace směřující v Československu k vytvoření teorie propagandy jako vědeckého oboru se začala měnit až kolem poloviny 60. let. Co se týče překladů sovětské produkce k teorii propagandy, nebyla situace lepší a byla v podstatě totožná se situací v 2. polovině 50. let. Knihy a články publikované v časopisech, věnující se propagandě, většinou pojednávaly o ryze praktických aspektech propagandy. Například v časopise *Život strany* byla rubrika „na pomoc propagandistům“ (případně později s dodatkem „a agitátorů“), ve které byla vysvětlována stanoviska komunistické strany k aktuálním společenským i politickým tématům, či připomínána důležitá výročí a témata, která by neměli propagandisté při své práci opomenout. Slovo propaganda bylo také často používáno ne úplně odlišitelně od slova propagace. Kupříkladu „vědecká propaganda“ totiž často neznamenala propagandu podloženou vědeckými výsledky, ale samotnou propagaci vědeckých výsledků. Jako další příklady lze uvést používané pojmy jako „právní propaganda“ či „propaganda výstavby strany.“ Nechci tvrdit, že v marxistickém

¹¹⁹ ŠANC, David: *Česká politologie. Etablování oboru*. Plzeň 2009, s. 54

pojetí propagandy nejsou i tyto formy „propagace“ ve výsledku součástí „systému propagandy,“ ale i Miloslav Chlupáč později upozorňoval na nevhodné zužování pojmu propaganda na de facto propagaci. Jedna z mála knih (v tomto případě překlad ze sovětské práce), kde se autoři o něco teoretičtěji věnovali propagandě, byl *Stranická propaganda a současnost*. Kniha byla sice v Československu vydána v roce 1962, ale byla napsána ještě před XXII. sjezdem KSSS. Autoři popisují funkci propagandy následovně: „Stranické propagandě náleží důležitá úloha v uskutečňování jednoho z hlavních praktických úkolů období rozvinuté výstavby komunistické společnosti v naší zemi - úkolu vytvářet nového člověka s komunistickými povahovými rysy, návyky, morálkou, bez přežitků minulosti ve vědomí.“¹²⁰ Autoři ale propagandu nijak více nepodrobují teoretickému zkoumání a nejsou citováni žádným československým teoretikem propagandy. Z jejich pojetí je ale vidět posun ve vnímání funkce propagandy v socialistickém státním zřízení k jejímu pojetí jako vědecké činnosti podílející se na „rozvinuté výstavbě komunismu.“

Přibližně v polovině 60. let se k teorii propagandy začal vyjadřovat i Miloslav Chlupáč (1928 - 2015). Miloslav Chlupáč pocházel z jižních Čech a prvních třicet let jeho života bylo spjato právě s tímto krajem. Maturitu získal na učitelském ústavu a po válce se věnoval několik let učitelské praxi (národní škola v Hodějově a střední škola v Cehnici). Poté studoval pedagogickou fakultu Univerzity Karlovy v Českých Budějovicích. Zde také nastoupil jako asistent. V polovině 50. let pak působil jako vedoucí odboru Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích.¹²¹ V roce 1956 byl na vlastní žádost přeložen do Prahy, kde zastával post odborného asistenta na Vysoké škole ruského jazyka a literatury.

Chlupáč se dostal k teorii propagandy přes příbuzná témata, a to marxismus-leninismus, především v podobě problematiky jeho vyučování na vysokých školách a dále přes vědecký komunismus. V letech 1956 - 1961 pracoval Chlupáč v oddělení pro řízení práce kateder marxismu-leninismu na ministerstvu školství a kultury.¹²² V této době také publikoval několik článků na dané téma v časopise *Vysoká škola*, ze kterých je patrná jeho nespokojenost s tehdejšími stavem výuky marxismu-leninismu na vysokých školách, na katedrách marxismu-leninismu. Kriticky poukazoval na kádrové problémy,

¹²⁰ *Stranická propaganda a současnost: Na pomoc propagandistům*. 1. vyd. Praha 1962, s. 29

¹²¹ NA, f. KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - sekretariát 1981-1986. Sv. 86, a.j. 143, bod 7. Příloha IV

¹²² NA, f. KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - sekretariát 1962-1966. Sv. 22, a.j. 1013-P.R.6150 s. 5

tedy nekompetentnost vyučujících, nebo nepochopení výchovné funkce kateder.¹²³ V první polovině 60. let se kromě prací k tématu výuky marxismu-leninismu podílel spolu s dalšími autory na knize *Vědecký komunismus*. Od roku 1961 působil na katedře marxismu-leninismu na Akademii múzických umění, kde dokončil svoji práci *Vyučování marxismu-leninismu na vysokých školách v letech 1948 - 1960*. V rámci školy také působil jako předseda celozávodního výboru (CZV) KSČ. Z kraje druhé poloviny 60. let Miloslav Chlupáč, už jako instruktor oddělení školství a vědy ÚV KSČ (nejdříve se zde věnoval výuce marxismu-leninismu na vysokých školách a poté problematice vysokoškolské mládeže - angažmá v oddělení bylo pouze na dva roky, po nichž se zase vrátil na AMU),¹²⁴ přesunul svoji pozornost na propagandu.

Kolem poloviny 60. let začal publikovat články k teorii propagandy. Především šlo o periodika jako *Nová mysl*, *Život strany*, *Lidová armáda*, *Kulturní noviny*, případně *Rudé právo*. V této době ale publikovalo na stránkách těchto periodik k tématu teorie propagandy více autorů (Chlupáč byl ale z nich v tomto směru nejaktivnější), „diskuze“ týkající se teorie propagandy v podstatě začala dvěma články publikovanými Miloslavem Chlupáčem v *Nové Mysli* a *Životě strany*. Na následujících stránkách se podrobně věnuji prvním, především Chlupáčovým příspěvkům k teorii propagandy (včetně jeho první obsáhlejší práce na toto téma), které ilustrují vzrůstající zájem o teorii propagandy a vývoj Chlupáčovy teorie.

Chlupáčovy příspěvky vznikaly v kontextu frekventovaných příspěvků o tématech týkajících se forem a způsobů šíření marxismu-leninismu jako „ideologická práce“, „stranická výchova“, „masově-politická práce“, „pedagogická práce“ atd., jejichž širší kontext, se kterým se ve zmíněných periodikách prolínaly, byl vědeckotechnická revoluce, budování socialismu, vědecké řízení, sociologie ve „stranické práci“ apod.

Miloslav Chlupáč připojil k výše zmíněným tématům zabývajícím se šířením ideologie požadavek na vypracování teorie propagandy, jako významného (možná nejvýznamnějšího), leč na vědecké úrovni opomíjeného systému šíření informací. V srpnu roku 1966 byl otištěn v rubrice „Dopisy čtenářů Nové mysli“ Chlupáčův text „K otázkám propagandy“, kde autor stručně nastiňuje, co to je stranická propaganda: „cílevědomá, systematická výchovná a vzdělávací činnost, jejímž výsledkem je (a)

¹²³ Srv. CHLUPÁČ, Miloslav: „Za účinnější morálně-politickou výchovu na vysokých školách.“ *Vysoká škola*, roč. 6, 1958, č. 5, s. 136 - 138, nebo CHLUPÁČ, Miloslav – Pokorná: „K některým opatřením na výuce marxismu-leninismu na vysokých školách.“ *Vysoká škola* roč. 6 1958, č. 8/9, s. 228 - 233

¹²⁴ NA, f. KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - sekretariát 1966-1971. Sv. 20, a.j. 29, bod P.R.2905 s. 5

přijetí, tvořivé ovládnutí principů marxismu-leninismu a (b) politické jednání, které z těchto principů vychází, a které je konkrétní politickou institucí (stranou) formulováno a vyžadováno.“¹²⁵ Dále Chlupáč zdůraznil „vědeckost“ propagandy a věnoval se i propagandistické práci, tedy praktické formě propagandy.

Jeho následující článek, publikovaný v listopadovém čísle *Života strany*, rozvedl předchozí text z *Nové mysli*. Na začátku upozornil na důležitost propagandy, protože „ideologie sama neovládne myšlení lidí“ a „propagovat jakékoliv teze znamená propagovat je proti idejím třídního soupeře.“¹²⁶ Existence ideologického boje a potřeba jeho zdokonalení byly rozhodně v tehdejší komunistickém diskurzu brány jako samozřejmé, Chlupáč tím v zásadě postavil propagandu do pozice nepostradatelného nástroje, jehož efektivní fungování by mělo být v zájmu každého komunisty, potažmo socialistického státního zřízení. Článek dále seznámil čtenáře se základní problematikou propagandy, jako je vztah vědy a propagandy (Chlupáč se zde letmo zmínil o debatě s revizionisty, uvedené v předchozí kapitole), jejíž vědeckost je odvozená od „vědecké kvality propagovaných myšlenek.“ Dále se článek věnoval úloze propagandisty či propagandě a „prostředkům masového šíření idejí.“ Smyslem článku bylo poukázat na význam propagandy v socialistickém společenském zřízení a na nedostatečné využívání nástrojů sloužících propagandě. Odstranit chyby a zlepšit působení propagandy (skrze tisk, rozhlas apod.) lze podle něj docílit „vědeckým řízením“ a teoretickým zpracováním propagandy.

Chlupáč byl už v této době obeznámen s prací Waltera Smrčky a Hanuše Steinera. V textu z *Nové mysli* jejich nepublikované kandidátské práce uvedl jako jediné, které se dosud propagandě teoreticky věnovaly.

Z obou publikovaných textů je patrné, že Chlupáč věnoval pozornost nejenom teorii abstraktního systému propagandy, ale i propagandě v praxi v podobě propagandistické práce, čímž se odlišil od Smrčky a Steinera, kteří propagandistické práci věnovali minimální pozornost a zaměřili se více na teorii a mnohem více také akcentovali „buržoazní“ teorie propagandy.

Na sklonku roku 1966 vyšel v časopise *Lidová armáda* článek „Čtyři diskusní poznámky k propagandě“ šéfredaktora *Lidové armády* Vladimíra Diviše.¹²⁷ Pro téma

¹²⁵ CHLUPÁČ, Miloslav: „K otázkám propagandy.“ *Nová mysl* 1966, roč. č. 16, s. 2

¹²⁶ CHLUPÁČ, Miloslav: „Potřebujeme teorii propagandy.“ *Život strany*, r. 1966, č. 21, s. 24

¹²⁷ Vladimír Diviš (*1925) - pracovník ministerstva národní obrany, redaktor a posléze hlavní redaktor *Lidové armády* (posléze *A-revue*) a redaktor *Kulturních novin*. V 70. letech působil jako náměstek

mé práce je nejzajímavější právě „poznámka první,“ kterou Diviš částečně reagoval na článek Hanuše (zde označovaný jako Bohuš) Steinera, publikovaný v *Nové mysl* z roku 1965. Steiner v článku v zásadě upravil části své kandidátské práce týkající se „buržoazního“ pojetí propagandy. Zaměřil se pouze na vliv behaviorismu a psychoanalýzy na „buržoazní“ teorii propagandy a na public relations. Diviš reagoval především na závěr článku, kde Steiner uvedl, že „kritika filosofických základů buržoazních teorií propagandy nás dovádí k závěru, že tyto základy jsou výsledkem chybného, idealistického, metafyzického a buržoazního stranického myšlení. Jsou pro vědeckou marxistickou teorii propagandy nepřijatelné.“¹²⁸ Diviš tvrdil, že Steiner vede čtenáře k podceňování buržoazní propagandy a že vytváří iluzi, že marxistická propaganda je na tom lépe, protože má vědeckou teorii, a tak se není potřeba učit jinde. Celá „poznámka první“ byla značně kritická k tehdejšímu stavu propagandy a především k neexistenci její marxistické teorie. Diviš kritizoval, že nezájem veřejnosti o propagandu se pravděpodobně nezvyšuje, možná i spíše zhoršuje a agitace „nemůže a nemůže nabrat druhý dech.“¹²⁹ To, že je pocítován nedostatek teoretického zpracování propagandy, bylo v úvodu článku ilustrováno zmínkou o „poradě významného politického orgánu,“ kde si jeden z účastníků porady postěžoval, že se mu nepodařilo sehnat k propagandě vhodnou odbornou literaturu. Podle Divíše je potřeba přestat s pouze „verbálním proklamováním naší převahy vědecké teorie,“ což beztak vede ke ztrátě důvěry ze strany veřejnosti, a otevřeně přiznat, že za uplynulé dvě dekády se v oblasti teorie propagandy nedošlo dál, „než kam dospěl Lenin již před více jak půl stoletím“¹³⁰ a vyvodit z toho závěry. Vladimír Diviš považoval poznatky ze „sociologie, sociální psychologie, public relations atd.“ s jejich vědeckými pracovišti za základ tvorby budoucí „socialistické“ teorie propagandy. Svůj postoj v zásadě shrnul následovně: „Je na čase, abychom se už nespokojovali jen s dokazováním nevědeckosti buržoazní teorie propagandy, ale abychom na základě vědeckého výzkumu výsledků a metod naší propagandy a agitace vypracovali ucelenou vědeckou teorii socialistické propagandy.“¹³¹

ústředního ředitele v Československé televizi. Viz. http://totalita.cz/vysvetlivky/o_divisu.php [online], [cit. 11.8. 2017] a http://www.cojeco.cz/index.php?detail=1&id_desc=20558 [online], [cit. 11.8. 2017]

¹²⁸ STEINER, Hanuš: „Teorie buržoazní propagandy.“ *Nová mysl* 1965, roč. č. 8, s. 963

¹²⁹ DIVIŠ, Vladimír: „Čtyři diskusní poznámky k propagandě.“ *Lidová armáda* 1966, roč. č. 26, s. 38

¹³⁰ Tamtéž, s. 39

¹³¹ Tamtéž

Zbylé tři „poznámky“ pojednávaly o mnohem konkrétnějších podobách propagandy. V druhé části se Diviš věnoval výsledkům sociologického průzkumu v armádě, který ukázal, že důstojníci dávají přednost informacím získaným z hromadných sdělovacích prostředků, než těm získaným „přímým působením.“ Ve třetí části se uvažoval nad tím, proč má propaganda (myšlena komunistická propaganda v Československu) často opačný efekt, než byl původně zamýšlen a jak se propaganda s negativním obsahem může později vymstít jejímu šířiteli. To ilustruje na zajímavém příkladu. Když československá média informovala o vojenském cvičení v západním Německu, soustředila se převážně na materiální škody, které způsobilo. A poté, když probíhalo vojenské cvičení armád Varšavské smlouvy, tak, přes to, že o něm československá média informovala pozitivně a o případných negativních důsledcích se nepsalo, „se mezi některými lidmi rozšířily zvěsti nejen o enormních materiálních škodách, které působí cvičící vojska, ale dokonce i o velkých ztrátách na lidských životech.“¹³² Diviš to vysvětlil tak, že veřejnost si zafixovala „stereotypní“ představu, kterou posléze aplikovala i na další případ. V poslední části článku Diviš v zásadě položil propagandu do souvislosti s rozvojem vědy (a vědeckotechnickou revolucí) a znovu zdůraznil potřebu teorie „socialistické“ propagandy reagující na tehdejší stav vědeckého poznání. Článek Vladimíra Divíše je asi nejkritičtějším a nejexplicitnějším příspěvkem „agitujícím“ pro vypracování „vlastní“ marxistické teorie propagandy, což je hlavním poselstvím článku a je neobvykle kritický k tehdejšímu stavu propagandy (zvláště k její negativní podobě). Z obsahu článku je také evidentní, že neexistenci marxistické teorie propagandy neviděl jako problém pouze Chlupáč, Diviš a pár dalších, ale že to bylo téma i v širším povědomí stranických funkcionářů.

V březnu roku 1967 dokončil Miloslav Chlupáč svoji práci *Propaganda jako prostředek ideologické integrace společnosti* pro ideologické oddělení ÚV KSČ. Byla jeho první obsáhlou prací na téma teorie propagandy a pokračovala ve směru nastaveném předchozími články, které pravděpodobně vznikaly v době psaní práce, či příprav na ní. Práce vznikla s cílem vzbudit zájem o teorii propagandy vzhledem k nedostatečnému stavu této disciplíny. Miloslav Chlupáč rozebíral propagandu v kontextu tehdejší společenské a politické situace, včetně dějin propagandy a dějin teorie propagandy v Československu po roce 1948. Práce je rozdělená na do tří hlavních částí: „Úloha uvědomělého činitele v socialistické společnosti,“ „Stranická propaganda jako politický

¹³² Tamtéž, s. 41

činitel,“ a „Prostředky propagandy.“ Nejdříve se Chlupáč věnoval kontextu propagandy, tedy prostředí, do kterého samotnou propagandu situoval a pro které samotnou teoretickou podobu „systému propagandy“ vytvořil. Především v této kapitole vycházel z široké sociálně vědní produkce často reformních, či západních autorů. Což mělo mimo samotné použití této literatury ke konkrétní problematice jistě ukázat, že teorie propagandy je interdisciplinární obor zahrnující velkou část sociálních věd. Seznam literatury v závěru studie jasně ukázal autorovu snahu o co největší záběr a zároveň dokázal značnou liberalizaci ve společenských vědách v době těsně před vrcholnou fází reformního procesu v Československu. Mimo literatury k samotné teorii propagandy autor v seznamu literatury mimo jiné uvedl knihy a články Pavla Machonina, Radovana Rychty, Milana Nakonečného, Ivana Svitáka, Ireny Dubske, Antonia Gramsciho, Jiřího Hendrycha, Theodora Adorna, Ivo Pondělíčka, Arnošta Kolmana, Oty Šika, Zigmunda Baumana, Leszka Kołakowského, či T. G. Masaryka a dalších. Z literatury k samotné propagandě vyplývá, že vycházel především z Waltera Smrčky, Hanuše Steinera, V. I. Lenina, Karla Marxe, Fridricha Engelse, O. V. Plechanova, Jacquese Ellula, či Waltera Lippmanna. Ačkoli byli všichni tito autoři uvedeni v seznamu literatury, málokterému z nich Chlupáč věnoval prostor, nebo alespoň zmínku v samotné práci a celkové vyrovnaní se s literaturou příliš neprovedl.

Celý rozbor společenské, hospodářské a politické situace směřoval k ukázání propagandy jako nástroje pro socialistickou společnost nezbytného. Zabýval se zde širokou škálou témat, ale pro tuto práci jsou nejdůležitější témata ideologie a vztahu ideologie (marxismu-leninismu) a vědy a potažmo vědeckosti marxistické propagandy. Podle Chlupáče marxistické pojetí ideologie jako falešného vědomí pro samotný marxismus, respektive pro jeho tehdejší československou podobu, neplatilo. Marxismus totiž v sobě spojil vědu a ideologii, protože „výsledky bádání společenských věd jsou objektivně ve shodě se zájmem dělnické třídy.“¹³³ To, že je vědecká teze ideologicky použitá, ještě podle Chlupáče neznamena její menší vědeckost. Ideologie jako falešné vědomí vzniká podle něj tehdy, když vědecké výsledky nestačí „sociálnímu zájmu.“ To se podle něj dělo v 50. letech, kdy neproěřené teze „byly často vydávány za základní normy marxismu-leninismu.“¹³⁴ V 50. letech měla ideologie formu falešného vědomí, která se spíše opírala o politické úkoly než o „exaktní (a) objektivní rozbor

¹³³ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 40, a.j. 477. Propaganda jako prostředek ideologické integrace společnosti. s. 16

¹³⁴ Tamtéž

společenských zákonitostí“ a v ideologii „nepřevažovala síla vědecky dosažených faktů, ale emocionální tlak doprovázený argumenty politické povahy.“¹³⁵

Po roce 1948 došlo v Československu k přijetí sovětského systému ideologického působení a propagandy i přes to, že některé jeho znaky nebyly přenositelné ze specifického sovětského prostředí. Úkolem tohoto systému bylo podle Chlupáče dosáhnout „úplného ztotožnění s ideologií marxismu-leninismu, především metodou trvalého jednosměrného působení všech propagandistických nástrojů,“ což korespondovalo s „dynamikou převratných změn výstavby socialismu a destrukce daných buržoazních a buržoazně demokratických hodnot.“¹³⁶ V důsledku ale došlo v 50. letech u značné části československé společnosti k vytvoření pejorativního pojetí propagandy jako nástroje majícího za úkol obhajovat neúspěchy a nedostatky politiky (v té době podléhající „subjektivismu“). Později v průběhu padesátých let se v souvislosti s přiznáním „ideologických a politických omylů“ a stabilizací společnosti ukázala „neadekvátnost uplatňovaného propagandistického systému československým podmínkám.“¹³⁷

Chlupáčův postoj k první polovině 50. let zapadá do reformně-komunistického diskurzu, který se ostře vyhraňoval proti tzv. kultu osobnosti a dogmatismu. Chlupáč tento přístup aplikoval na problematiku propagandy.

Funkci zpětné kontroly vědeckosti marxismu-leninismu měla podle něj plnit ideologická práce, jejíž těžiště je v podstatě řešení sporu mezi falešným vědomím a vědeckou pravdou.¹³⁸

S vědeckostí marxisticko-leninské ideologie souvisela i vědeckost propagandy, která byla dle něj vědecká tehdy, pokud je vědecká ideologie, kterou šíří a vědeckou jí dělá také její vědecké řízení. Znakem vědeckosti propagandy měla být i snaha o vytvoření teorie propagandy.¹³⁹

V práci také operoval Miloslav Chlupáč s pojmem „systém propagandy,“ který definoval jako „soustavu mechanismů a metod, které jsou v určité historické situaci danou společností uznány za užitečné a jsou v praxi propagandistického působení preferovány. Propagandistický systém je v korelaci s mechanismem státní moci, se stupněm demokratismu a humanistického obsahu daného společenského zřízení.“

¹³⁵ Tamtéž, s. 53

¹³⁶ Tamtéž, s. 31

¹³⁷ Tamtéž, s. 32

¹³⁸ Tamtéž, s. 16

¹³⁹ Tamtéž, s. 54-55

Propaganda je pak „aktivním výrazem,“ tedy „realizací propagandistického systému.“ Jedinečnost tohoto systému ale dle něj způsobila, že je nepřenositelný mezi různými „sociálně ekonomickými skutečnostmi.“¹⁴⁰

Chlupáč v práci pojednával především o stranické propagandě,¹⁴¹ jejíž definice, která byla upravenou a rozšířenou definicí z článku „K otázkám propagandy,“ zněla následovně: „Stranickou propagandou rozumíme cílevědomou, systematickou výchovnou a vzdělávací činnost, již strana usiluje o uvědomělé jednání lidí, o jejich uvědomělou účast na své politice. Stranická propaganda je tedy činnost, jejímž cílem, účelem je (a) přijetí, tvořivé ovládnutí principů marxismu-leninismu a (b) jednání ve smyslu politických příkazů, vycházejících z těchto norem.“¹⁴² Chlupáč posléze nabídl dvě možnosti chápání stranické propagandy. První chápal jednoduše jako propagandu určité skupiny, která míří jak dovnitř, tak mimo skupinu. Druhá vycházela ze skutečnosti, že marxismus-leninismus je ideologií nejenom stranickou, ale i státní (myšleno v Československu), takže šíření ideologie je dle něj záležitostí všech skupin a organizací ve státě, ale výsadní postavení má strana a tudíž je tato propaganda v podstatě stranická „jak ve smyslu propagandy instituce, tak ve smyslu ‚stranění‘ marxismu-leninismu.“¹⁴³ Chlupáč ale nenaznačil, ke kterému pojetí se on sám přiklonil. Ve studii Chlupáč operoval s dvěma základními typy (rovinami) propagandy. S propagandou sociálně rozptýlenou a sociálně soustředěnou. Sociálně rozptýlená propaganda dle něj pracovala s veřejným míněním, vytvářela „ideologickou clonu,“ která působí (neadresně) na celou společnost (masmédia apod.), a vytváří „ideologické povědomí.“ Sociálně soustředěná propaganda pracovala dle něj v prostoru vymezeném „ideologickou clonou,“ tedy v prostoru vytvářeném propagandou sociálně rozptýlenou, a šlo především o stranickou propagandu. Obě roviny propagandy podle Chlupáče nebyly striktně oddělitelné a navzájem se prolínaly.¹⁴⁴

Třetí část práce, s názvem „Prostředky propagandy,“ byla o samotném fungování propagandy v socialistickém státním zřízení a už mnoho nového nepřinesla. Spíše doplnila předchozí teorii. Pojednávala převážně o sociálně soustředěné propagandě. Chlupáč zde rozebíral vztah propagandy a „vnímatele“ (tedy toho, na kterého propaganda míří). Dále vztah „informátora-propagandisty“ a vnímatele, propagandy a

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 32-33

¹⁴¹ Tamtéž, s. 4

¹⁴² Tamtéž, s. 42

¹⁴³ Tamtéž, s. 43

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 38-44

výchovy a propagandy a tisku, rozhlasu a televize. Od obecných charakteristik jednotlivých nástrojů, které může propaganda využívat, po některé praktické a někdy až banální detaily, jako například, že „propagandista pracující v rozhlase musí počítat s možností nesoustředěného poslechu, protože charakter rozhlasového vysílání nevylučuje možnost vykonávat mimo poslech ještě jiné činnosti. Jestliže propaganda sociálně rozptýlená nevylučuje nesoustředěný poslech, nebo poslech při jiné činnosti, pak stranická propaganda vyžaduje nutně poslech totální a soustředěný.“¹⁴⁵ V závěru práce Chlupáč vypracoval stručný návrh, jak by měl být samotný propagandistický proces realizovaný.

Propaganda jako prostředek ideologické integrace společnosti je první prací Miloslava Chlupáče na téma marxistické teorie propagandy. Obsahuje už značnou část prvků, které se objevují v následujících Chlupáčových studiích o propagandě. Z práce je ale znát, že to je jeden z prvních pokusů o vypracování daného tématu. Je to znát především na ještě nedopracovaných tezích a ne úplně vyjasněných pojmech (např.: Ideologická clona) a vztazích mezi jednotlivými fenomény týkajícími se propagandy. Také je zde znát jistá neuspořádanost a překombinovanost některých částí. To je částečně pochopitelné, jelikož Chlupáč neměl moc na koho navazovat. Walter Smrčka se ve své práci zabýval mnohem filosofičtějsími aspekty propagandy a Hanuš Steiner byl také filosoficky orientován a značná část jeho práce byla o buržoazní propagandě, které se Chlupáč moc nevěnoval s tím, že ji dostatečně zpracoval právě Hanuš Steiner. Samozřejmě s oběma autory ale sdílí principiální východiska propagandy. V Chlupáčově práci je zřejmý posun v přístupu, především porovnáme-li ji s prací Waltera Smrčky. Chlupáčova práce odpovídá dobovému pojetí vědy a přístupu k řízení společnosti. Tento přístup se odráží především ve snaze o systematické a exaktní pojetí daného fenoménu, který má sloužit jako podklad k expertnímu řízení společnosti a státu v době probíhající vědeckotechnické revoluce a budování socialistické společnosti.

Všechny tři dosavadní práce na téma marxistické teorie propagandy nebyly publikované a neměly proto v podstatě žádný dopad a veřejný ohlas. Je pravda, že lehce upravené části prací Smrčky a Steinera vyšly, především ve *Sborníku prací filosofické fakulty brněnské univerzity*, ale většinou se v nich věnovali teorii veřejného mínění ve spojitosti s propagandou, nebo i bez ní. Především ale ani Smrčka ani Steiner nevyvíjeli snahu o vznik „oboru“ marxistické teorie propagandy a spíše inklinovali právě k teorii veřejného

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 79

mínění, marxistické filosofii a případně, v případě Hanuše Steinera, ještě teorii buržoazní propagandy. Chlupáčův přístup byl v tomto odlišný, neboť teorie propagandy byla ústředním prvkem jeho zájmu, čímž poukazoval na její důležitost. Zároveň považoval propagandu za součást teorie společnosti, tolik potřebné k řízení společnosti. Pravděpodobně proto dostal možnost publikovat v následujících dvou letech články o propagandě jak ve stranických periodikách, které byly zaměřeny na teorii, politiku a řízení (*Nová mysl* a *Lidová armáda*), tak i v *Rudém právu*, kde se jeho texty mohly dostat k širšímu čtenářstvu, dalo by se říci s cílem ovlivnit „veřejné mínění“ ve prospěch pozitivního vnímání propagandy.

Po dokončení práce *Propaganda jako prostředek ideologické integrace společnosti* dostal Chlupáč v časopise *Lidová armáda* prostor pro dva články vycházející z právě dokončené práce. První z článků s názvem „Dvě roviny propagandy“,¹⁴⁶ byl dán redakcí do souvislosti, v podstatě jako pokračování, s výše zmíněným článkem Vladimíra Diviše „Čtyři diskusní poznámky o propagandě“ z předešlého roku. Samotný Chlupáčův text se k předchozímu Divišovu článku ale nijak nevyjádřil a Chlupáč se v textu věnoval pojmům jako propaganda sociálně rozptýlená a soustředěná, ideologická clona, stranická propaganda a veřejné mínění. Jde o text zkrácený, ale totožný s částmi práce *Propaganda jako prostředek ideologické integrace společnosti*. Ve stejném duchu se nesl i následující článek, publikovaný také v *Lidové armádě* ve stejném roce, s názvem „Propaganda a vnímatel.“¹⁴⁷ Stejně jako v případě předchozího článku byl tento článek dán do souvislosti s článkem Vladimíra Diviše, ale samotný Chlupáčův text se k němu opět nijak explicitně nevyjádřil a byl zase v podstatě totožný s výše zmíněnou studií. Pouze poznámka o důležitosti studia propagandy byla nová: „Studium propagandy dává navíc možnost pochopit člověka tohoto století, procesy a nástroje jeho společenského zařazení, jeho identifikace i společenská deformace, jeho vztah k světu, který ho obklopuje, jeho vnitřní kvality i hodnoty, které vyznává, člověka jako individuum i souhrnného občana.“¹⁴⁸

Současně také publikoval Chlupáč dva články v *Rudém právu* - „Úloha propagandy v socialistické společnosti“¹⁴⁹ a „Fráze škodí propagandě.“¹⁵⁰ Oba články měly

¹⁴⁶ CHLUPÁČ, Miloslav: „Dvě roviny propagandy.“ *Lidová armáda* 1967, roč. č. 15, s. 72-76

¹⁴⁷ CHLUPÁČ, Miloslav: „Propaganda a vnímatel.“ *Lidová armáda* 1967, roč. č. 19, s. 66-68

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 66

¹⁴⁹ CHLUPÁČ, Miloslav: „Úloha propagandy a potřeby socialistické společnosti.“ *Rudé právo* 22. 8. 1967, s. 3

¹⁵⁰ CHLUPÁČ, Miloslav: „Fráze škodí propagandě.“ *Rudé právo* 6. 10. 1967, s. 3

evidentně za cíl seznámit širší veřejnost s propagandou, jako běžnou a potřebnou součástí socialistického státního zřízení a ukázat, že existuje i nepejorativní pojetí propagandy. Chlupáč se tomu snažil přizpůsobit i formu, s jakou obeznámil čtenáře s propagandou. Text byl částečně přístupnější a čtivější, než například v předchozích článcích z *Lidové armády* a Chlupáč se snažil téma zatraktivnit a čtenáře nezahltit pojmy. V druhém článku byla pozornost zaměřena na bezobsažné „fráze,“ které jsou ve výsledku důsledkem nedostatečného vědeckého přístupu k propagandě. Jinak články v celku nepřinesly nic nového, co by nebylo řečeno v předchozích Chlupáčových příspěvcích k teorii propagandy, pouze bylo téma podáno o něco přístupněji. Důležité ale je, že se těmito příspěvky Chlupáč snažil popularizovat teorii propagandy a obeznámit s ní širší stranickou veřejnost. Smrčka a Steiner ve svých publikovaných článcích mířili především na odbornou veřejnost a o popularizaci se v jejich případech nedá hovořit.

Před dokončením své druhé studie o teorii propagandy (*Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*) v srpnu 1968, která byla vypracována pro Ústav pro politické vědy ÚV KSČ, publikoval v roce 1968 Miloslav Chlupáč ještě dva články týkající se teorie propagandy. Tyto dva články už ale korespondovaly s dokončovanou studií (která bude představena v následující kapitole) a ne s předchozí studií, která byla základem pro všechny předešlé články.

V *Kulturních novinách* z března roku 1968 Chlupáč představil veřejnosti koncept bílé, šedé a černé propagandy. Tuto typologii propagandy ale aplikoval pouze na buržoazní propagandu. Vůbec se zde nevyjadřoval o použitelnosti této typologie na propagandu komunistickou. Ačkoli v článku zmínil několik západních teoretiků propagandy, veřejného mínění a případně teorie médií atd. (Harold Lasswell, Charles Wright Mills), v samotném popisu bílé, šedé a černé propagandy vycházel především z tezí Jacquese Ellula. Podle Chlupáčovy interpretace byla bílá propaganda „propagování vlastního ideologického systému, jeho hodnota forem, kdy zdroj informací je vnímatelem znám a kdy před ním nejsou skrývány ani cíle, které se šířením sledují.“ Podle Chlupáče byla bílá propaganda „demokraticky tradiční,“ ale v podmínkách komplikovaného „ideologického boje“ nepříliš účinná, a proto bývá nahrazována šedou propagandou a její extrémní formou, tedy černou propagandou. Rozdíl mezi šedou a černou propagandou nebyl více vysvětlen a většina textu byla věnována černé propagandě. Ani černou propagandu Chlupáč jednotně nedefinoval a spíše pod tento pojem shrnul jednotlivé definice západních autorů, případně autorů, kteří svými výroky v podstatě

podporovali existenci černé propagandy (například cituje Eugena Hadamovského, nacistického propagandistu). Není jasné, k čemu se sám přikláněl, pravděpodobně viděl černou propagandu jako nepřiznanou psychologickou manipulaci, mohla také podle něj někdy využívat mísení principů bílé a černé propagandy. Pod černou propagandu Chlupáč řadil i západní masovou kulturu, masmédia a reklamu, které vytvářejí „spotřebitelskou mentalitu“ u vnímatelů, kde se vše tváří jako „propaganda bez ideologického obsahu, ačkoli ve svých důsledcích je vysoce ideologická.“¹⁵¹

Na tomto článku je zřetelně vidět, že marxističtí teoretici propagandy vůbec neaplikovali stejná měřítka a často ani pojmy na „buržoazní“ a komunistickou propagandu zároveň. Byly to pro ně dva paralelní světy, které v podstatě nespádaly do stejné škatulky (ačkoli to byli paradoxně oni, kdo se teorií buržoazní propagandy zabývali, čímž je do stejné škatulky zasadili).

Těsně před publikováním práce *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*, vyšel Chlupáčovi v *Nové myslí* článek „Propagandu na vědecké základy.“¹⁵² Jak bylo na začátku v článku uvedeno, mělo jít o formulaci výchozí hypotézy budoucí marxistické teorie propagandy. Chlupáč ani nenabízel definici propagandy, ale pouze to, co by měla obsahovat: přítomnost třídního/skupinového zájmu, úsilí o ideologickou integraci, snahu přimět vnímatele ke společenské aktivitě). Jádrem článku je ale představení pěti aspektů¹⁵³ propagandy, na které by se měla marxistická teorie propagandy zaměřit.

Prvním z nich je politický zájem na propagandě, tedy propaganda jako jeden z nástrojů politiky. Zde bylo třeba se podle Chlupáče zaměřit mimo jiné na vymezení místa propagandy v politice strany, vypracovat vhodnou podobu propagandistického systému, zajistit, aby propaganda opravdu zachycovala aktuální podobu politiky apod. Druhým aspektem byl proces přeměny politického zájmu v propagandu - stanovení si konkrétního propagandistického úkolu. Šlo především o formulování zásadních ideologických obsahů (marxisticko-leninských) a vymezení podstatného z nemarxistických ideologií, které mělo být potlačeno. To celé pak mělo být přizpůsobeno jednotlivým sociálním skupinám a lokálním podmínkám. Dalším aspektem byla samotná propaganda, tedy samotný proces sdělování ideologických

¹⁵¹ CHLUPÁČ, Miloslav: „Bílá, šedá a černá propaganda.“ *Kulturní noviny* 1968, č. 9, s. 3

¹⁵² CHLUPÁČ Miloslav: „Propagandu na vědecké základy.“ *Nová mysl* 1968, roč. 21, č. 7, s. 857-869

¹⁵³ V tomto článku z mě neznámého důvodu jsou tyto aspekty označovány jako „skupiny činností.“ V práci, která vyšla o měsíc později (a následně v dalších pracích) ale Chlupáč už používá slovo aspekty, rozhodl jsem se tedy rovnou použít tento mnohem vhodnější a výstižnější pojem.

obsahů propagandy. Šlo o činnost hierarchicky seřazené sítě organizací a institucí (začíná to u UV KSČ a končí u propagandisty). Zde bylo podle Chlupáče zejména důležité podchytit deformace šířených idejí v samotném propagandistickém procesu. Čtvrtým aspektem byl vnímatel, ten, na koho propaganda míří a působí. Posledním aspektem, na který se teorie propagandy měla zaměřit, byla kontrola výsledků propagandy.¹⁵⁴

V rámci posledních dvou aspektů Chlupáč zdůraznil demokratičnost, jako jednu z charakteristik marxistické propagandy. Marxistická propaganda je demokratická, protože umožňuje těm, na které míří, „aktivní, tvořivou spoluúčasť na tvorbě ideologických hodnot a dává (mu) možnost vyvíjet tlak ve směru řídících orgánů.“¹⁵⁵

Všechny studie a články v této kapitole měly společný leitmotiv, a to nespokojenost s tehdejší stavem propagandy a požadavek na „zvědečtění“ propagandy a vytvoření plnohodnotné marxistické teorie propagandy. Nejexplicitněji tento požadavek vyjádřil ve svém článku Vladimír Diviš. Miloslav Chlupáč už se samotným požadavkem spojil představu, jak by měla budoucí teorie propagandy vypadat.

Chlupáčova popularizační aktivita ukázala, že o problematiku propagandy byl zájem, ale nebyl sám, kdo se teorií propagandy zabýval. Vedle něj se ke konci 60. let k teorii propagandy dostal také Miroslav Šolc.

Miroslav Šolc (1932 - 1987) od 60. let do 80. let působil na Vysoké škole politické ÚV KSČ.¹⁵⁶ Zabýval se masově-politickou prací, ideologickou prací, propagandou, vědeckým komunismem (v tomto oboru získal profesuru) a příbuznými obory, ke kterým mu v 70. a 80. letech vyšel značný počet publikací, některé dokonce byly přeložené do maďarštiny. Byl také oponentem některých studií (včetně Chlupáčových) týkajících se těchto témat. V roce 1968 poprvé knižně publikoval, a to hned třemi tituly. Příručkami *Masová politická práce* a¹⁵⁷ *O práci propagandistu*.¹⁵⁸ Šolcově příspěvku k teorii propagandy se věnuji v kapitole o 70. letech, kdy tato dvě témata (masově-politickou práci a propagandu) lépe teoreticky podchytil a spojil do jedné publikace. V této fázi se nejednalo o nějaké hlubší teoretické chápání propagandy a masově-

¹⁵⁴ CHLUPÁČ Miloslav: „Propagandu na vědecké základy.“ *Nová mysl* 1968, roč. 21, č. 7, s. 858-864

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 869

¹⁵⁶ působil na katedře teorie strany a stranického vedení socialistické společnosti, která podle Petera Dinuše v 60. letech patřila mezi „nejdogmatictější,“ spolu s katedrami filosofie a mezinárodních vztahů. Viz. DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010, s. 248

¹⁵⁷ ŠOLC, Miroslav: *Masová politická práce*. Praha 1968

¹⁵⁸ ŠOLC, Miroslav: *O práci propagandistu*. Bratislava 1968

politické práce, spíše se jednalo o něco mezi zamyšlením nad propagandou a praktickou příručkou pro propagandisty.

Třetím Šolcovým titulem z roku 1968 byl sborník studijních materiálů na téma marxistické teorie propagandy.¹⁵⁹ Sborníky studijních materiálů byly celkem čtyři - dalšími byly: *Buržoazní teorie propagandy: Ideologická diverze*,¹⁶⁰ *Hromadné sdělovací prostředky, propaganda, vzdělávání a kádrová práce*. Sborník byl určen jako studijní pomůcka posluchačům Vysoké školy politické. Obsah sborníku měl dvě hlavní části: první byla věnována statím V. I. Lenina, které se týkaly propagandy, a druhá část obsahovala příspěvky soudobých autorů k tématu. Miloslav Chlupáč zde byl zastoupen třemi články (články z *Nové mysli*, *Života strany* a *Rudého práva*). Většina příspěvků žádným fundovanějším textem o propagandě nebyla. Články byly, stejně jako Chlupáčovy texty, publikovány v *Životě strany*, nebo *Rudém právu*, a do námi sledované teorie propagandy nijak nezasáhly, včetně jejich autorů. Výjimkou není ani text A. G. Jefimova a P. V. Pozdňakova „Komunikativní principy stranické propagandy,“ kde autoři pojednávali o práci propagandistů - rozdílný přístup k různým skupinám posluchačů, vyhýbání se frázím, srozumitelnost propagandistovi činnosti, důležitost vzdělání propagandistů apod. Důležité je alespoň zmínit, že článek se nijak nevymyká československé produkci na toto téma (především po roce 1970 v *Životě strany* apod.) a že to byla první přeložená stať P. V. Pozdňakova přístupná československému čtenáři.¹⁶¹ Posléze, v 70. a 80. letech, bylo přeloženo několik sovětských knih na téma propagandy, ideologické práce apod., na kterých se tento autor podílel.¹⁶²

V době vydání sborníku *Teorie propagandy: Sborník studijních materiálů* začal Miloslav Chlupáč vyučovat teorii propagandy na Fakultě osvěty a novinářství UK (FON UK). Začínal od akademického roku 1968/1969 přednáškou „Teorie propagandy

¹⁵⁹ ŠOLC, Miroslav: *Teorie propagandy: Sborník studijních materiálů II*. Praha 1968

¹⁶⁰ Sborník o buržoazní teorii propagandy byl založen na stejném principu, jako sborník teorie propagandy. Obsahoval jak příspěvky teoretické tak zaměřené na konkrétní jev "buržoazní" propagandy: První kapitolou byl článek Hanuše Steinera z *Nové mysli*, na který poté navázal výňatek z článku Vladimíra Divíše čtyři diskusní příspěvky k propagandě, obsahující kritiku Steinerova příspěvku. Ve stejném duchu jako Steinerův text, byl ještě překlad z Ruštiny textu J. Arbatova „Zahraničně politická propaganda imperialismu.“ Z méně teoretických příspěvků ve sborníku to byly ještě například dvě stať zabývající se rádiem Svobodná Evropa." Viz. ŠOLC, Miroslav, ed.: *Buržoazní teorie propagandy: Ideologická diverze: Sborník studijních materiálů*. 3. sv. Praha 1970

¹⁶¹ Šolcem přeložená stať je z knihy JEFIMOV, A. G. a POZDNYAKOV, P. V.: *Naučnyje osnovy partijnoj propagandy*. Moskva 1966, se kterou byl už při psaní své první studie o teorii propagandy Miloslav Chlupáč obeznámen.

¹⁶² např.: JAKOVLEV, A. I. a POZDNYAKOV, P. V.: *Účinnost ideového působení na společenské vědomí a chování*. Praha 1983

v publicistice“ pro posluchače 5. ročníku studijního oboru publicistika.¹⁶³ V přednáškách o teorii propagandy pokračoval i po reorganizaci fakulty na Fakultu sociálních věd a publicistiky. Učil zde v oboru publicistiky předmět „teorie propagandy.“¹⁶⁴

Existence sborníku jako učební pomůcky pro studenty VŠP a Chlupáčovo angažmá na FONu dokládají zvyšující se zájem o problematiku propagandy na konci 60. let.

4.3.Vytváření institucionálního zázemí pro výzkum teorie propagandy a tým pro marxistickou teorii propagandy na ÚPPV ÚV KSČ

Vývoj vědy a reformního procesu v 60. letech je spojen především se vznikem čtyř interdisciplinárních vědeckých týmů, které ve své době značně ovlivňovaly společenské a politické dění v Československu. Byly jedním ze základních pilířů, na nichž byl postaven technokratický model řízení společnosti a měly přispět ke zvýšení životní úrovně v Československu a překonání sociálně-ekonomické krize a důvěry v samotné socialistické státní zřízení. Ve své době byly považovány za vysoce účinnou podobu organizace výzkumu ve společenských vědách. Pokus o vznik vědeckého týmu proběhl i v oblasti marxistické teorie propagandy.

Dle data svého vzniku se jedná o následující týmy: „Šikův“ ekonomický tým, „Richtův“ sociálně - antropologický tým, „Machoninův“ sociologický tým a „Mlynářův“ politologický tým. Na následujících stránkách jednotlivé týmy představuji.

První ze čtyř interdisciplinárních týmů vznikl pod vedením ekonoma Oty Šika. Měl za cíl připravit reformu hospodářství v Československu, vznikl v roce 1963 a jeho kmenovým pracovištěm byl Ekonomický ústav ČSAV. Pracovní tým kolem Oty Šika podrobil kritice centrální plánování československého hospodářství a Stalinův model zboží-peněžních vztahů v socialismu. Tým Oty Šika považoval za nutné zavést tržní vztahy do socialistického hospodářství. Trh ale měl být součástí plánu, respektive měl jím být regulovaný, na rozdíl od předchozího pojetí plánu, které tržní vztahy vylučovalo.¹⁶⁵ Ota Šik svojí ekonomickou teorii v ucelené podobě představil v knize

¹⁶³ *Seznam přednášek na Fakultě osvěty a novinářství ve studijním roce 1968/1969.* Praha 1968

¹⁶⁴ *Seznam přednášek na Fakultě sociálních věd a publicistiky ve studijním roce 1971/1972.* Praha 1971

¹⁶⁵ HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“: čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha 2015, s. 25

z roku 1968 *Plán a trh za socialismu*.¹⁶⁶ Zavedení ekonomické reformy naráželo na nepochopení a odmítavý postoj části vedení komunistické strany. Program ekonomické reformy byl postupně realizován v letech 1965 - 1967. Ze strany reformních ekonomů bylo ale její provedení plné kompromisů a ústupků a nebylo ve výsledku vůbec uspokojivé.¹⁶⁷

V roce 1965 začal ve Filosofickém ústavu ČSAV Radovan Richta pracovat na studii k tématu vědeckotechnické revoluce. Ve své práci se jeho tým pokusil o originální československé pojetí fenoménu vědeckotechnické revoluce. Základní myšlenkou Richtova pojetí vědeckotechnické revoluce bylo, že v tehdejší průmyslové společnosti dochází k procesu, který změní výrobní poměry a způsobí strukturální změnu ve výrobní síle. Centrální výrobní silou společnosti ve vědeckotechnické revoluci měla být věda, výroba se tedy stala technologickou aplikací vědy.¹⁶⁸ Změny ve vědeckotechnické revoluci se měly týkat v podstatě všech odvětví lidské činnosti. Richtův koncept vědeckotechnické revoluce byl ve své době mimořádně vlivný a stal se běžnou součástí marxisticko-leninského jazyka a ideologie od 2. pol. 60. let. Samotná práce Richty a spol. o vědeckotechnické revoluci vyšla v roce 1966 pod názvem *Civilizace na rozcestí*.¹⁶⁹

V roce 1965 začal v Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy sociologický tým pod vedením Pavla Machonina provádět výzkum vertikální sociální diferenciaci československé společnosti. Machoninův výzkum sociální struktury socialistického Československa zkoumal sociální status domácnosti (reprezentovaný mužskou hlavou rodiny) rozdělený na pět složek: složitost práce, vzdělání, životní styl, podíl na řízení a příjem.¹⁷⁰ Výsledky výzkumu ukázaly v československé společnosti vcelku rovnoměrně rozdělené výdělků, ale strmou pyramidu moci. Odměňování tedy nebylo adekvátní výkonu. Dále se ukázalo, že nejvyššího sociálního statusu dosahují občané s nejkvalitnějším životním stylem, nejvyšším vzděláním a nejvyšší složitostí práce, což bylo podobné jako ve vyspělých industriálních společnostech. Výzkum poukázal na nesoulad mezi stavem společnosti (jako diktatura proletariátu, či socialismus, beztřídní společnost apod.) prezentovaným Komunistickou stranou a faktickým stavem, kde

¹⁶⁶ ŠIK, Ota. *Plán a trh za socialismu*. Praha 1968.

¹⁶⁷ HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“: čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha 2015, s. 31

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 72-73

¹⁶⁹ RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí: společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha 1966

¹⁷⁰ NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Vyd. 1. Praha: 2014, s. 399

dělníci a zemědělci měli nevelký podíl na řízení a nedosahovali nejvyššího sociálního statusu.¹⁷¹ Vědecký tým pod vedením Pavla Machonina stihl ještě monograficky zpracované výsledky vydat před nástupem normalizace v roce 1969.¹⁷²

Poslední ze čtyř týmů byl „politologický“ tým Zdeňka Mlynáře. Samotná činnost týmu trvala pouze rok, od jara 1967 do jara 1968.¹⁷³ Úkolem bylo připravit teoretický základ reformy modelu socialismu v Československu a představit jeho optimální podobu. Tým kolem Zdeňka Mlynáře od počátku inklinoval k modelu demokratického a pluralitního socialismu. Jedním z úkolů bylo definovat demokratický socialismus a vypracovat metodu, jak ho aplikovat v československém prostředí.¹⁷⁴ Týmu se nepodařilo stanovený úkol splnit a výsledek práce nevyústil v zásadní publikaci, jako v případě týmu Radovana Richty a Pavla Machonina. Práce týmu ani nevyústila v propracovanou reformu socialismu jako v případě týmu Oty Šika.¹⁷⁵ Avšak to, jakým směrem se tým ubíral, nám dává alespoň základní představu o nedokončené reformě. Především jde o odmítnutí stalinismu, potažmo celé sovětizace a přejímání sovětského modelu socialistického státu v Československu. Dále o hledání československé cesty k socialismu a přehodnocení národní minulosti, především částečnou rehabilitací první republiky a zejména jejího pojetí občanských svobod a právního státu. Tým samozřejmě také řešil komunistickou stranu, u které se přehodnocovala její ústavně zakotvená vedoucí úloha ve státě a tématem byla i demokratizace uvnitř strany.¹⁷⁶

Existenci týmu de facto ukončil vpád vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968, nicméně tým kolem Mlynáře už postupně přestával fungovat v době Pražského jara, kdy v československé společnosti skončila silná poptávka po reformách shora, na kterou byl zaměřen. Dalším faktorem byly rozpory uvnitř týmu a také angažovanost jeho členů v reformním procesu na jaře 1968.¹⁷⁷

Existence čtyř interdisciplinárních vědeckých týmů měla zásadní vliv na celospolečenskou diskuzi, stejně jako na debaty v rámci jednotlivých společenských věd

¹⁷¹ HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: *„O nový československý model socialismu“: čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha 2015, s. 89-91

¹⁷² MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost: sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava 1969.

¹⁷³ HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: *„O nový československý model socialismu“: čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha 2015, s. 98

¹⁷⁴ tamtéž, s. 103-104

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 92

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 104-111

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 121-122

a promítla se i do teorie propagandy. Výsledky jejich práce byly obsaženy v Chlupáčově teorii.

Aby vznikl tým marxistické propagandy, bylo potřeba získat kromě intelektuálních podnětů samozřejmě i institucionální zázemí. Na následujících řádcích představuji, jak se stranické dokumenty a posléze i instituce věnovaly požadavku na vypracování vědecké teorie propagandy.

První stranický požadavek na vypracování teorie propagandy vzešel až z Ideologické komise ÚV KSČ, na schůzi z 26. ledna 1967. Schůze se zabývala především otázkami rozvoje školství, vědy a výchovy. Vypracování teorie propagandy bylo obsaženo v materiálu „Problémy politickovýchovné práce na vysokých školách,“¹⁷⁸ který předložilo oddělení školství a vědy ÚV KSČ. Dokument se ale v podstatě věnoval pouze politické situaci na vysokých školách a mezi studenty, tedy nedostatečné uvědomělosti vysokoškolských studentů a zlepšování fungování jednotlivých organizací, které mají na starost ideovou výchovu studentů, od samotných vysokých škol, až po katedry marxismu-leninismu, ČSM apod. I když se dokument v podstatě neustále dotýká ideologické, politickovýchovné a kádrové práce, pedagogiky, přesvědčování a problematiky předávání informací, teorii propagandy je věnován v celém dokumentu pouze jeden bod v rámci poslední části dokumentu pojednávající o výzkumech, které by se měly zabývat vysokoškolskou mládeží. Tento bod zní: „Zpracovat marxistickou teorii propagandy a její aplikace na studující mládež.“¹⁷⁹ Ideologická komise dokument přijala, ale ani v diskuzi nad výše zmíněným dokumentem téma marxistické teorie propagandy nikoho z diskutujících nezaujalo a nijak se k němu nevyjádřili.

Teorie propagandy nebyla ve stranických dokumentech ústředním bodem zájmu, ale ještě v roce 1967 byla obsažena například v tezích ústředního výboru KSČ „Postavení a úloha strany v současné etapě vývoje naší socialistické společnosti,“ které byly projednávány na zasedání ÚV KSČ, konaného 30. a 31. října. Zasedání se odehrálo ve vypjaté situaci v souvislosti se slovenskou otázkou a stalo se známým především vystoupením Alexandra Dubčeka, odmítajícího Novotného přístup ke slovenské problematice, požadavkem na zvýšení pravomocí slovenských orgánů a neadresné kritiky Novotného za kumulaci funkcí. Novotný poté na uzavřené části jednání obvinil

¹⁷⁸ NA:KSČ-ÚV-10/5, KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - komise - ideologická komise ÚV KSČ 1958-1968. sv. 7, arch. j. 28. „Problémy politickovýchovné práce na vysokých školách“

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 21

Dubčeka de facto z buržoazního nacionalismu.¹⁸⁰ V samotných tezích je teorie propagandy obsažena takto: „Spolu s rozpracováním teorie propagandy pro objasňování politiky strany je nutné mnohem širěji využívat prostředků masového působení, především televize a rozhlasu, a dalších rozmanitých forem propagandy.“¹⁸¹ Teorie propagandy tu tedy byla dána do souvislosti s masovými sdělovacími prostředky, které jsou považovány v pozitivním smyslu za propagandu. Celé to zapadalo do kontextu tezí, které mimo jiné obsahovaly požadavky na „zvýšení úlohy prostředků hromadného ideového působení - tisku, rozhlasu, televize, filmu a literatury,“¹⁸² podporu vědy a rozvoj marxismu-leninismu založený na vědeckých poznatcích i nových vědních disciplín jako jsou, mimo jiné, „sociologie, psychologie, teorie řízení, antropologie,“ což má pomoci stranické politice být aktuální v podmínkách, které se objeví vlivem vědeckotechnické revoluce. Z institucí byl v tomto kontextu zmíněn čerstvě založený Ústav pro politické vědy ÚV KSČ, Vysoká škola politická ÚV KSČ a Ústav dějin ÚV KSČ.¹⁸³

Výše zmíněné zasedání KSČ nemělo na výzkum teorie propagandy zvláštní vliv, důležité bylo ale především kladení důrazu na masově-komunikační prostředky ve vztahu k propagandě.

4.3.1. ÚPPV ÚV KSČ a mezioborový výzkumný tým pro marxistickou propagandu

V Předběžném návrhu „Obsahu práce a organizačního uspořádání oddělení marxistické teorie a propagandy“¹⁸⁴ se začalo kritikou „dosavadního pojetí ideologické práce,“ ve kterém ideologická práce sloužila v podstatě k ospravedlňování politiky strany, přisuzoval se jí rozhodující vliv a přisuzovala se jí i zodpovědnost za nedostatky. V návrhu bylo jasné přihlášení se k dokumentům XIII. sjezdu KSČ, které hovořily o nové etapě „charakterizované především novou sociálně ekonomickou strukturou.“¹⁸⁵ Nové pojetí ideologické práce bylo dáno do kontextu s přeměnou postavení strany ve

¹⁸⁰ RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945-1992*. Bratislava 1998, s. 214-215

¹⁸¹ NA, f. KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - zasedání 1945-1989, sv. 164, a.j. 116/b15. Teze Ústředního výboru „Postavení a úloha strany v současné etapě vývoje naší socialistické společnosti,“ s. 19

¹⁸² Tamtéž, s. 2

¹⁸³ Tamtéž, s. 7

¹⁸⁴ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 39, a.j. 470. Návrh obsahu práce a organizačního uspořádání oddělení marxistické teorie a propagandy (předběžný návrh).

¹⁸⁵ tamtéž s. 1-2

společnosti. Předpokládal se těsnější vztah strany a vědy (politika strany nesmí zaostávat za vědeckým poznáním), větší jednota a vzájemné působení ideologické, ekonomické a politické složky systému. Ideologická práce měla být v nových podmínkách „trvalým dialogem strany se společností“ a i „uvnitř strany dialogem vedení strany s členstvem.“¹⁸⁶

Celý dokument se nesl v reformním duchu, což se odráželo možná nejvíce v části o marxismu-leninismu. „Návrh“ se jasně stavěl proti dogmatickému pojetí marxismu-leninismu. Marxismus jako věda musí být „otevřen kritické konfrontaci se všemi výsledky teoretického zkoumání i vůči nejrozumnějším myšlenkovým proudům.“¹⁸⁷ V „Návrhu“ byla podpořena otevřenost marxismu a zdůrazněna integrující funkce „socialistické ideologie,“ jejíž součástí by měly být i nemarxistické „humanistické“ směry chtějící se podílet na budování socialismu (hovoří se zde především o křesťanství).¹⁸⁸

Další část dokumentu se věnovala už samotné činnosti oddělení. Samotný popis činnosti a uspořádání „oddělení marxistické teorie a propagandy“ působí dosti obecně, zmatečně a zároveň poměrně ambiciózně. Činnost oddělení v „návrhu“ zahrnovala širokou škálu aktivit, od ideologických problémů vznikajících uskutečňováním politiky strany, přes ideovou integraci strany, přípravu ideologických stanovisek k materiálům z vědeckých pracovišť, rozvoj teorie ideologické práce (především propagandy), kádrovou práci, analýzu zájmů různých sociálních skupin z hlediska strany, až po zkoumání psychiky straníků i nestraníků (v souvislosti s jejich postavením, motivací atd.). V „návrhu“ bylo samotné oddělení rozděleno na tři základní úseky: úsek marxistické teorie, úsek propagandy a úsek masových sdělovacích prostředků.¹⁸⁹ Hlavními úkoly úseku marxistické teorie byly aktuální „ideově teoretické problémy,“ hodnocení rozvoje společenských věd (mělo se starat o vědecké zázemí marxistické ideologie) a publicistiky v masmédiích věnující se marxistické teorii. Úsek propagandy měl na starosti především stranické vzdělávání v souladu s nejnovějšími vědeckými poznatky. Bylo zde také zdůrazněno, že stranická propaganda má být organizována jako „živý dialog, diskuzi, názorový boj, jehož smyslem je naučit komunisty samostatně marxisticky myslet a jednat.“¹⁹⁰

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 5

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 8

¹⁸⁸ Tamtéž

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 9-10

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 12

Úsek propagandy měl také zajistit rozpracování teorie propagandy a znalost záměrů antikomunistické propagandy.

Oddělení mělo spadat pod ideologickou komisi ÚV KSČ, přičemž mělo spolupracovat s dalšími odděleními ÚV KSČ, také se věnujícími ideologické práci (např.: Ústav pro politické vědy, Ústav dějin KSČ, Vysoká škola politická atd.).

Samotné „Oddělení marxistické teorie a propagandy“ nevzniklo. Ale je velice pravděpodobné, že výzkumný tým úkolu „Přístupy k marxistické teorii propagandy“ Ústavu pro politické vědy při ÚV KSČ vznikl v souvislosti s plánovaným vznikem „Oddělení marxistické teorie a propagandy“ a vycházel z jeho přístupu k teorii propagandy a pojetí ideologické práce. Měl to být pravděpodobně jeden z úkolů v rámci oddělení, realizovaný interními i externími pracovníky Ústavu pro politické vědy při ÚV KSČ.

Ještě před tím než přistoupím k samotnému výzkumu teorie propagandy na ÚPPV, je třeba představit Chlupáčův *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*, protože se jedná o Chlupáčovu finální studii v 60. letech, na jejímž základě publikoval několik knih i na začátku 70. let, a protože její obhajoba byla součástí procesu, který vedl ke vzniku týmu pro marxistickou teorii propagandy.

Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy vyšel v srpnu roku 1968 (dokončen byl už v květnu 1968). Studie vyšla v rámci UPPV při ÚV KSČ jako text pro vnitřní potřebu ústavu (v nákladu 200 kusů). Text nebyl přístupný širší veřejnosti.

Studie byla rozdělena na tři části, přičemž buržoazní teorii propagandy věnoval Chlupáč poměrně rozsáhlý úvod a dále jí nevěnoval moc pozornosti s tím, že se jí už dostatečně ve své práci věnoval Hanuš Steiner.

Chlupáč považoval studii pouze za „výchozí pracovní hypotézu“ k budoucímu výzkumu marxistické teorie propagandy (o které lze, podle Chlupáče, v československých podmínkách hovořit do té doby pouze s nadsázkou). Nahlížel na propagandu jako na nutný a nepostradatelný nástroj v tehdejší „diferencované (a) politické společnosti,“ mající za úkol integrovat do té doby ne úplně integrované složky a vrstvy společnosti. V tomto pojetí se snažil propagandu rehabilitovat v očích těch, kteří ji (podle Chlupáče někdy oprávněně) mají pouze za manipulaci. I když Chlupáč přiznal, že „za určitých okolností jde i o manipulaci,“ například při vyrovnávání napětí a vztahů mezi společenskými skupinami, což propaganda usnadňuje a na čemž se podílí. Teorie propagandy je dle něj také důležitá, protože de facto všichni „účastníci společenského pohybu“ přicházejí do styku s propagandistickým působením, ať už jako ti, kdo

propagandu provádějí, nebo ti, kteří jsou jí vystaveni a teorie propagandy laikům i odborníkům propagandu přibližuje. Při pochopení významu propagandy veřejností měla získat propaganda od veřejnosti souhlas a „morální kredit“ pro svoji činnost a tedy „právo na svou historicky omezenou a přechodnou existenci.“ To ale mohlo nastat pouze v případě, že většina „občanské veřejnosti“ bude souhlasit s vývojem směrem ke komunismu.¹⁹¹

V úplném závěru studie shrnul Chlupáč výše řečené následovně: „je žádoucí, aby propaganda sloužila občanské veřejnosti, aby byla nástrojem jejího rozvoje. Aby respektovala občanova práva, jeho osobnost, aby nestála nad ním, ale byla důstojným nástrojem jeho emancipace. A to i nástrojem osvobození občana od propagandy. Propaganda a tedy i teorie by měla usilovat o realizaci takového politického systému, který umožní dosáhnout tohoto společenského stavu.“¹⁹²

Podstatnou částí studie byl rozbor vývoje propagandistického působení v Československu (stranické propagandy) po roce 1948. Vývoj stranické (někdy je používán pojem vnitrostranické) propagandy byl rozdělen do tří období: 1948 - 1956, 1956 - 1962 a období od roku 1962. Tato část byla založena především na dokumentech KSČ. Už od počátku byla stranická propaganda směřována jak dovnitř strany, tak k veřejnosti. V prvním období byl komunistickou stranou přijat „sovětský systém komplexního ideologického působení propagandy“ (jediná alternativa k „americkému systému“ propagandy). Sovětský systém měl za cíl „dosáhnout jeho (vnímatelova) úplného ztotožnění s ideologickými obsahy, zejména však s politickou koncepcí rozvoje společnosti a s politickými příkazy, které z nich vycházely“ a „odmítal a nepřipouštěl dialog uvnitř systému.“ Tento systém ale neodpovídal „tradicím a demokratickým zkušenostem naší občanské veřejnosti, která byla ochotna akceptovat socialistickou ideologii v diskusi, ve sporu.“ Sovětská forma ideologického tlaku vedla k pochybnostem a nedůvěře.¹⁹³ V tomto období byla, podle Chlupáče, „výchova“ de facto označením pro vnitrostranickou propagandu (z toho také vycházela paternalistická koncepce tehdejší propagandy, která byla dominantní po celou dobu 50. a 60. let). Úzce s „výchovou“ souvisela stranická školení a výuka marxismu-leninismu. Ke konci tohoto období začínala v propagandě dominovat politicko-ekonomická problematika a propaganda se začala lehce decentralizovat, což souviselo s počátky specializace

¹⁹¹ CHLUPÁČ, Miloslav: *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*. Praha 1968, s. 188-191

¹⁹² Tamtéž, s. 191

¹⁹³ Tamtéž, s. 50-51

v propagandě. V tomto období se propaganda vyznačovala „jednoznačností vzneseného a politicky motivovaného požadavku identifikace člena strany a příslušníka lidově demokratického státu s názory plynoucími z ideologie marxismu-leninismu, dogmatickou koncepcí ideologie a amatérismem propagandistického působení.“¹⁹⁴

V období 1956 - 1962 zůstaly formální znaky propagandy v zásadě stejné, jako v předchozím období a kvantitativně se dařilo plnit některé nároky na propagandu. Systém propagandy přijatý v předchozím období (jednosměrný, autoritativní) se posléze v praxi rozpadl, ale nebyl nahrazen systémem novým, což ve výsledku snížilo vliv a autoritu propagandy.¹⁹⁵ S tím také souvisel fakt, že ač byla propaganda, ideologická práce apod. oficiálně výrazně prosazována, u značné části stranické veřejnosti byl evidentní pokles zájmu o studium marxismu-leninismu, způsobený hlavně událostmi roku 1956 a tím, „že společenský vývoj se ukázal být složitější, než jak jej předvídala jednoduše pojatá koncepce marxismu-leninismu, šířená v tomto období.“¹⁹⁶ Strana se snažila především uhájit svojí jednotu, kterou shledávala pro budoucí vývoj naprosto zásadní. Jednota to byla často pouze formální, až v roce 1968 byla „nahrazena vznikající jednotou skutečnou, stojící na konfrontaci zájmů a jim odpovídajících názorů.“ Jakékoli vyostření výměny názorů ohrožující její pojetí jednoty strana odmítala.¹⁹⁷

V období po roce 1962 docházelo k věcnějšímu přístupu k propagandistické práci, včetně pokusů o získání dat k propagandistické činnosti sociologickými metodami. Na základě výsledků se poté „těžiště výchovné práce základních organizací přesunulo do členských schůzí“ a „systematická tvorba světového názoru se soustředila do vyšších forem stranického školení.“¹⁹⁸

V části o vývoji marxistické teorie propagandy v Československu zdůraznil Chlupáč nezáměr o tuto problematiku v 50. letech a dosavadní nedostatky v tomto ohledu. První požadavky od státu přicházely v roce 1967 (Chlupáč zmiňuje stejné dokumenty, přibližně v minulé kapitole - „Problémy politickovýchovné práce na vysokých školách“ a „Postavení a úloha strany v současné etapě vývoje naší společnosti“). Zdroje, ze kterých lze čerpat při tvorbě marxistické teorie propagandy, bylo možné podle Chlupáče rozdělit na čtyři skupiny: materiály klasiků marxismu-leninismu (kteří ale po

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 53-61

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 71

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 70

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 63

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 73-74

sobě nezanechali rozpracovanější teorii propagandy), nemarxistická literatura o propagandě, produkce blízkých disciplín (teorie informací, teorie prostředků masové komunikace, teorie výchovy apod.) a vlastní propagandistická praxe. Linka předchůdců Chlupáče, načrtnutá jím samým, byla poměrně stručná. Byli to klasikové marxismu-leninismu Marx-Engels a Lenin (případně ještě G. V. Plechanov) a poté už práce Smrčky a Steinera a první Chlupáčova studie *Propaganda jako prostředek ideologické integrace společnosti*.¹⁹⁹

V celé této části Chlupáč vycházel především ze stranických dokumentů a statistických dat. Nepochybně zde zúročil své zkušenosti z působení ve stranickém aparátu na mnoha úrovních a znalost problematiky vyučování marxismu-leninismu na vysokých školách - téma jeho kandidátské práce.

Třetí, poslední a zároveň nejrozsáhlejší kapitola má název „Aspekty teorie propagandy.“ Obsahovala to samé (pouze v značně rozšířené podobě), jako v článku „Propagandu na vědecké základy.“ Jde tedy o těchto pět aspektů propagandy - Politická moc a propaganda, přeměna politického zájmu v apel propagandě, proces sdělování ideologických obsahů - vlastní propaganda, objekt působení propagandy - vnímatel a kontrola výsledného efektu propagandistického působení).

Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy navázal na předchozí studii *Propaganda jako prostředek ideologické integrace společnosti*. Ale byl zde patrný kvalitativní posun, ať už se jednalo o jednotlivé pojmy, které byly jasněji používány a setříděny a o následující práci s nimi, jasnější podání teorie, fundovanější rozpracování jednotlivých témat, nebo vynechání či zestručnění částí, které nejsou pro teorii propagandy tolik podstatné. Studie *Propaganda jako prostředek ideologické integrace společnosti* znamenala pro Chlupáče náčrt problematiky teorie propagandy. Základní východiska obou studií ale zůstala přirozeně stejná.

Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy je pro nás také zajímavý tím, že se jedná o jedinou Chlupáčovu práci, k níž jsou k dispozici dochované posudky oponentů. Následující řádky se věnují posudkům, které nám mohou alespoň částečně poodhalit, jak byla Chlupáčova teoretická práce nahlížena lidmi z příbuzných oborů. Posudky na Chlupáčovu studii vypracovali Miluše Kubíčková,²⁰⁰ Evžen Rejmánek,²⁰¹ Hanuš Steiner (v této době působící na katedře metodologie věd na UJEPu) a Gustav

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 95-99

²⁰⁰ Miluše Kubíčková (*1924) - socioložka, působící na Pedagogické fakultě UK, kterou byla nucena v roce 1971 opustit. Později příznivkyně a propagátorka antroposofie a jejího zakladatele Rudolfa Steinera.

²⁰¹ Evžen Rejmánek (1923-1977) - psycholog zabývající se psychologíí trhu, prodeje, reklamy apod.

Bareš (v této době profesor a děkan Fakulty osvěty a novinářství UK, kde Chlupáč právě začínal vyučovat teorii propagandy).

Celkově hodnotili všichni oponenti Chlupáčovu práci kladně a považovali za záslužné, že se pustil do tématu, kterému se marxistická vědní produkce věnovala minimálně, ale které bylo při tom velice důležité. Zároveň ale považovali práci (stejně jako Chlupáč) pouze za první krok k vypracování marxistické teorie propagandy. Každý z oponentů přirozeně hodnotil studii z pohledu svého zaměření a od toho se také odvíjely jejich konkrétnější kritické výtky, z nichž některé představuji. Podle Evžena Rejmánka by v práci měly být více brány v potaz poznatky ze souvisejících činností, které spadaly pod propagandu (např.: obchodní propagace). Rejmánek také kritizoval, že je teorie propagandy ve studii nedostatečně popsána.²⁰² Zajímavé je, že Rejmánek úplně na závěr svého příspěvku vyčetl Chlupáčovi, že opomenul disertační práci Františka Sedláčka, která ale byla po roce 1948 „velmi násilně pomarxističtější, a tím nepodařená.“²⁰³ Rejmánek tuto poznámku bohužel nijak více nerozvedl. Rejmánkova zmínka o Sedláčkově práci byla jediným jejím připomenutím za celou dobu vývoje marxistické teorie propagandy.

S podobnou výtkou ohledně nedostatečného popisu teorie propagandy jako Rejmánek přišel i Gustav Bareš, který považoval za nevyjasněný pojem propagandy, především kvůli jeho aplikování jak na „kapitalistické státy“ (kde se jedná o značně široké pojetí propagandy), tak na Československo, kde byl omezen pouze na vnitřní a vnější stranickou výchovu. Zdál se mu také nedostatečně rozpracovaný vztah propagandy k vědě, teorii a politickým rozhodnutím jako zdrojům propagandy.²⁰⁴

Miluše Kubičková docenila Chlupáčovo pojetí propagandy jako součásti politického systému, vztahující se „ke konkrétnímu vnímateli, který je autonomním politickým subjektem.“ Toto pojetí bylo dle ní snahou překonat „nedemokratický model propagandy,“ který pracoval s pasivním vnímatelem. Kubičková ocenila i Chlupáčovu „tvůrčivou samostatnost,“ to, že i přes obsáhlý seznam literatury mechanicky nepřebíral cizí myšlenky. Na druhou stranu ale Kubičkové scházelo kritické vyrovnaní se s ostatními teoretiky propagandy, zejména s prací Hanuše Steinera. S tím souvisela i výtka ohledně nevyváženého a příliš kritického pohledu na buržoazní propagandu (a

²⁰² NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 40, a.j. 475. Příprava pro ústavní oponenturu, s. 11

²⁰³ Tamtéž, s. 12

²⁰⁴ Tamtéž

s ní spojenou západní vědní produkci) bez adekvátního hodnocení propagandy socialistických zemí.²⁰⁵

Nejrozsáhlejší oponentský posudek vypracoval Hanuš Steiner, který ocenil pro československé prostředí originální „politologický“ přístup, zaměřený především na československou komunistickou propagandu. Toto zúžení ale podle Steinera vedlo k absenci definice obecných rysů propagandy, na kterou mělo následně navázat definování specifik komunistické propagandy a poté propagandy KSČ. Dále Steinerovi vadilo zúžení marxistické propagandy pouze na propagandu komunistických stran.²⁰⁶

Steiner kritizoval Chlupáčovo časté omezování se na výčet tezí a kategorizaci problematiky, místo důkladného teoretického rozvedení jednotlivých bodů. Důležitá výtka směřovala k Chlupáčovu „utilitárnímu“ pojetí propagandy. Podle Steinera Chlupáč místy „upadá do propagandistického stylu“ a v podstatě straní propagandě „proti individuální schopnosti myslet, která je pojata jen jako rušivý element vzhledem k ideologii.“ Propaganda by měla být „ukazována jako rozporný jev, který je jednak nutný a potřebný pro všechna společenská hnutí, tj. i pro progresivní síly, který však na druhé straně zároveň brzdí všestranný rozvoj osobnosti, komolí poznání a mrzačí kulturu.“²⁰⁷ Steiner ještě doporučil upravit úvodní kapitolu o nemarxistických teoriích propagandy, která byla podle něj někdy nepřesná a zavádějící, omezit literaturu opravdu použitou, zohlednit více Gramsciho a Habermase a upřesnit některé nejasně použité pojmy. Na závěr ještě doporučil nepoužívat rozdělení světa na dvě společenské soustavy, jako překonané ideologické schéma.²⁰⁸

Ačkoli se obhajoba Chlupáčovy práce konala necelé tři měsíce po srpnové okupaci Československa, na posudcích se stále zřetelně odrážel reformní étos Pražského jara. Lze jej spatřit především na kritice striktního rozdělení marxistické a buržoazní propagandy a kritice příliš negativního pohledu na buržoazní propagandu.

Příprava mezioborového výzkumného úkolu „Přístupy k marxistické teorii propagandy“ na Ústavu pro politické vědy při ÚV KSČ proběhla v roce 1968. 6. listopadu 1968 se konala porada ÚPPV řízená Hanušem Steinerem a zúčastnilo se jí 16 lidí včetně oponentů. Zabývala se dvěma body. Jako první byla projednávána vnitroústavní oponentura práce Miloslava Chlupáče *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie*

²⁰⁵ Tamtéž, s. 5-7

²⁰⁶ Tamtéž, s. 1-2

²⁰⁷ Tamtéž, s. 3

²⁰⁸ Tamtéž, s. 4-5

propagandy. Chlupáč práci obhájil, slovy předsedy porady byla Chlupáčova práce „z politologického hlediska nová a záslužná. Doporučuje se přijmout a po menším přepracování publikovat v širším měřítku.“

Druhým bodem jednání byla diskuze o „přístupech k teoretickému a empirickému studiu propagandy.“ Podkladem pro diskuzi byl Chlupáčův „Návrh na vymezení a rozvržení pracovní problematiky z oboru teorie propagandy.“²⁰⁹

Chlupáč ve svém návrhu ze dne 10. září 1968 zasadil teorii propagandy do širšího rámce a uvedl, že „konstituování marxistické teorie propagandy musíme sledovat jako součást a výraz širšího společenského pohybu jak vlastní propagandistický proces, tak proces vytváření teorie propagandy, tak oblast věcného, organizačního zajištění partikulární realizace uvedených procesů.“²¹⁰ Mezi tři hlavní oblasti výzkumu navrhl historii problému (uplatňování různých forem propagandy a propagandistických strategií od roku 1918 v Československu), samotnou teorii propagandy (určení místa propagandy ve společnosti, vztah k jiným teoriím, opracování systému propagandy, analýza procesu, propagandisté, veřejné mínění apod.) a zhodnocení jiných marxistických i nemarxistických teorií a technik propagandy. Podle Chlupáčova návrhu by teorie propagandy měla být celkově koncipována jako „kolektivní mezioborová činnost“ s řídicím a koordinačním centrem v Ústavu pro politické vědy ÚV KSČ, které by spolupracovalo s dalšími institucemi (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Fakulta osvěty a novinářství UK v Praze, výzkumné ústavy Čs. rozhlasu a televize, ČSAV a případně s dalšími nevědeckými státními institucemi jako je armáda, či ministerstvo kultury).²¹¹

Výsledkem porady po debatě nad Chlupáčovým návrhem bylo navržení mezioborového výzkumného týmu, jehož nejbližšími úkoly by bylo zpracovat dokumentaci k tématu (bibliografie, rešerše), připravit sborník (studie by zahrnovaly jednotlivé aspekty problematiky) a příprava podrobnějšího projektu teoretického a empirického výzkumu, který by se připravoval v průběhu přípravy sborníku. Mezioborový výzkumný tým měl

²⁰⁹ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 39, a.j. 471. Stručný záznam k oponentuře práce doc. Miloslava Chlupáče a k formulování mezioborového výzkumného úkolu „Přístupy k marxistické teorii propagandy“.

²¹⁰ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 39, a.j. 472. Návrh na vymezení a rozvržení pracovní problematiky z oboru teorie propagandy. s. 32

²¹¹ Tamtéž

být sestaven v průběhu práce na sborníku, který měl být připraven do poloviny roku 1969.²¹²

O den později bylo řediteli ÚPPV Václavu Slavíkovi navrženo pověřit Hanuše Steinera vedením týmu a Miloslava Chlupáče pověřit další prací na „politologické problematice teorie propagandy.“ Praktické vedení týmu měli tvořit Hanuš Steiner, Miloslav Chlupáč a Jiří Hudeček.²¹³

Sborník sestavený z příspěvků k marxistické teorii propagandy bylo nakonec to jediné, co tým na ÚPPV, zaštiťující mezioborový úkol „Přístupy k marxistické teorii propagandy,“ stihl. Se sborníkem se počítalo od počátku vzniku týmu, ale jeho předpokládaná původní podoba se od té finální lišila. Původně měl sborník představit dosaženou úroveň teorie propagandy a měl být rozdělen na dvě hlavní části, přičemž první měla obsahovat teoretické studie a druhá příspěvky založené na empirických výzkumech týkajících se propagandy (většinou se jednalo o výzkumy veřejného mínění).²¹⁴

Podoba sborníku se časem změnila a finální podoba obsahovala pouze čtyři teoretické studie: Hanuš Steiner - „Některé problémy propagandy a společenského vědomí,“ Evžen Rejmánek - „Sociální komunikace,“ Max Fischel²¹⁵ - „K problému politické informace v socialistické společnosti,“ Miloslav Chlupáč - „Přístup k analýze politické propagandy.“ Sborník byl ještě opatřen úvodem Jiřího Hudečka. Nesl název *Propaganda, sociální komunikace, veřejné mínění* (ještě měsíc před dokončením nesl název „Přístupy ke konstituování marxistické teorie propagandy“). Měl vyjít v nákladu 600 kusů pro potřebu „propagandistického aparátu, VŠP a některých kateder vysokých škol“ a 100 - 200 kusů jako skripta ve formátu A4 pro potřeby odborné diskuze. Důvodem vzniku sborníku bylo zveřejnění výsledků vědecké práce některých členů týmu na ÚPPV, které mělo funkci podkladu pro vědeckou diskuzi k teorii propagandy a vymezení badatelského úkolu a v rámci samotného týmu podkladu pro sjednocení pojmů a „vyloučit tematické opakování a neodůvodněné rozporné formulace.“²¹⁶

²¹² NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 39, aj. 471. Stručný záznam k oponentuře práce doc. Miloslava Chlupáče a k formulování mezioborového výzkumného úkolu „Přístupy k marxistické teorii propagandy“.

²¹³ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 39, aj. 471. návrhy pro s. Slavíka

²¹⁴ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 39, aj. 471. Příloha 1.

²¹⁵ Max Fischel (*1934) se zabýval kybernetikou a řízením (po roce 1989 i managementem). Viz. FISCHEL, Max: *O kybernetice a řízení společnosti*. Praha 1968 (učební text pro VŠP ÚV KSČ), nebo FISCHEL, Max: *Management - součást duchovní kultury*. Praha 2006

²¹⁶ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 40, aj. 474. Návrh na vydání sborníku „Přístupy ke konstituování marxistické teorie propagandy“ z 12. srpna 1969

Steinerův příspěvek do sborníku byl upravenou verzí velké části jeho knihy *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí*. Stat' byla rozdělena do tří kapitol: „problém marxistického pojetí propagandy,“ „veřejné mínění“ a „propaganda a poznávání společenské skutečnosti.“ Jiří Hudeček v úvodu uvedl o Steinerově statí (a potažmo knize), že ji lze „považovat za aktuální východisko pro studium teorie propagandy.“²¹⁷ Chlupáčova stat' byla upravenou podobou částí studie *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*, více zaměřené na vztah propagandy a politického systému. Svůj přístup k propagandě označil Chlupáč za politologický,²¹⁸ což takto explicitně nepoužil nikdy předtím ani poté - je pravděpodobné, že tak učinil pod vlivem Hanuše Steinera, který ve svém oponentském posudku a při oponentním řízení označil Chlupáčův přístup k propagandě za politologický. Při definování pojmu „politický systém“ si vypomáhal články Zdeňka Mlynáře (z *Nové mysli a Rudého práva*), což je nový zdroj neobjevující se ani předtím (důvodem byla pochopitelně skutečnost, že Mlynářovy články jsou pozdějšího data, než Chlupáčova předchozí studie), ani poté, v pozdějších Chlupáčových studiích. Dále Chlupáč načrtl schéma propagandistického procesu, což byly upravené a o dva body rozšířené aspekty teorie propagandy z předchozí studie. Schéma bylo následující: Řídící centrum, propagandista, proces šíření idejí, vnímatel, korektivní funkce organizace, propagandou podmíněná společenská aktivita vnímatele a kontrolní činnost řídícího centra.²¹⁹ Nejdůležitější a nejzajímavější na celém příspěvku je, že ačkoli se v něm Chlupáč hlásil k marxistické teorii propagandy, považoval to pouze za „metodologické a historicko-filozofické“ východisko. Propagandu zkoumal marxisticky, ale jako obecný fenomén, primárně nespojený s žádnou ideologií. Tím se ve své statí dostal z celé své práce k marxistické propagandě nejbližší k reformnímu vědeckému diskurzu.

Ostatní dva přispěvatelé do sborníku se zabývali tématy úzce souvisejícími s propagandou, ale teorii propagandy ani propagandě se přímo nevěnovali.

K žádnému sjednocení přístupů zatím nedošlo (jak bylo obsaženo v návrhu sborníku), a zda by nakonec, později, v průběhu práce týmu na UPPV, zabývajících se marxistickou teorií propagandy, došlo ke vzniku ucelené marxistické teorie propagandy, nebo teorie propagandy jako vědní disciplíny zastřešující ostatní příbuzné disciplíny, není samozřejmě možné odhadnout. Z dostupných materiálů vyplynulo, že na konci 60. let

²¹⁷ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ, ka 40, aj. 473, s. 1

²¹⁸ Tamtéž, s. 185-186

²¹⁹ Tamtéž, s. 7

byl Steiner největší autoritou ohledně teorie propagandy. Jednak byl pověřen vedením týmu a také mu v prosinci roku 1968 vyšla upravená verze jeho dizertační práce pod názvem *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí*, která byla první vydanou původní československou studií na téma teorie propagandy.²²⁰ Chlupáčovi pak v srpnu roku 1969 vyšla ve slovenštině, v nakladatelství epocha, kniha *K otázkám modernej marxistickej propagandy*. Byla lehce upraveným překladem studie *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy* a jednalo se o první Chlupáčovu knihu o teorii propagandy, přístupnou širší veřejnosti.

Zda sborník nakonec vyšel, či zda se vydání nestihlo, není jasné. Plánované vydání sborníku spadalo na září 1969, kdy byl ale také samotný Ústav pro politické vědy ÚV KSČ zrušen. V žádné pozdější literatuře o propagandě na něj není odkazováno.

Sborník *Propaganda, sociální komunikace, veřejné mínění* byl tím jediným, co mezioborový vědecký tým zajišťující úkol „Přístupy k marxistické teorii propagandy“ za svou existenci stihl. Tým, který byl vrcholem výzkumu marxistické teorie propagandy v 60. letech, zanikl se zánikem ÚPPV. Jelikož byl ÚPPV spojen s tzv. obrodným procesem, i na tým pro marxistickou teorii propagandy se pohlíželo jako na reformní projekt, takže se a na jeho aktivitu v 70. letech dále nenavazovalo a sám Chlupáč se k němu později nehlásil.

²²⁰ Zajímavé je, že ačkoli se Steinerově teoretické práci o propagandě v 70. a 80. letech nevěnovala žádná pozornost a není nikým citován (ze strany teoretiků propagandy), ve dvou příspěvcích ve *Sborníku prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* po Steinerově smrti (1982) je tato jeho práce prezentována jako výjimečná práce svého druhu v Československu, která ve své době měla poměrně široký ohlas. Viz. OVESNÝ, Miroslav: „Docent PhDr. Hanuš Steiner, CSc. (1919-1982), Jan Steiner (1950-1982).“ *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* 1984, roč. 33, č. G28, s. 100 a ZOUHAR, Jan: „Za docentem Hanušem Steinerem.“ *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* 1984, roč. 33, č. B31, s. 85-87

5. Nástup normalizace, věda v 70. letech a završení výzkumu teorie propagandy

Reformní 60. léta a jejich vrchol v podobě tzv. Pražského jara ukončila v roce 1968 srpnová okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy. Velké změny ve společnosti nenastaly ihned po intervenci a následující měsíce byly vyplněny spíše politickým vyjednáváním a silnými celospolečenskými projevy nesouhlasu s intervencí. Zpočátku nebylo jasné, jak dalekosáhlé důsledky bude okupace mít a kolik se toho z reformních snah podaří zachránit. „Normalizace“ společnosti nabrala silnější kurz v roce 1969, v době, kdy už se představitelé nově vznikajícího normalizačního režimu začali vypořádávat s lidmi spojenými s reformním procesem. V následujících letech se projevila především čistkami, které sice zasáhly celou společnost, ale nejvýrazněji vědecké a umělecké kruhy, ze kterých se rekrutovali nejvýznamnější představitelé reformního proudu. S tím také souvisely institucionální změny - instituce spojené s angažmá v reformní politice byly postupně nahrazovány institucemi, jejichž personální složení bylo v souladu s novým politickým kurzem. Z velké části byly čistkami a reorganizací mimo jiné postiženy obzvláště sociologie a politologie jako vědy, jejichž krátká existence byla přímo spojená s reformním procesem. Dalšími vědami, jejichž personální a institucionální podoba doznala značných změn, byly ještě například historie nebo filosofie.

ÚPPV ÚV KSČ byl jako v podstatě reformní projekt v září 1969 předsednictvem ÚV KSČ zrušen a s ním samozřejmě zanikl i tým pro marxistickou teorii propagandy.²²¹ V této době byl také zrušen Ústav sociálně-politických věd UK (vedený Machoninem) a o rok později byl zrušen i Sociologický ústav, Filosofický ústav a Kabinet pro teorii a metodologii vědy ČSAV. Byly nahrazeny Ústavem pro filosofii a sociologii ČSAV vedeným Radovanem Richtou.²²² Se zánikem ústavů a čistkami skončila také činnost tří mezioborových vědních týmů. Jediný tým, který přežil období změn na počátku normalizace, byl tým Radovana Richty, který provedl sebekritiku, poté co se stal Gustav Husák 1. tajemníkem. Tento tým proto získal důvěru vedení KSČ a mohl pokračovat (s revidovanou podobou svých výstupů).²²³

²²¹ NA, f. Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ inventář s. 2

²²² NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Vyd. 1. Praha: 2014, s. 358

²²³ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014, s. 57-58

S institucionální reorganizací a personálními čistkami sociologie nezanikla a nedostala se do situace, ve které byla v 50. letech. V oficiální normalizační sociologii byla diskontinuita se sociologií 60. let dávána jasně najevo. To ale mělo za následek vznik několika sociologických diskursů (od toho oficiálního až po neoficiální sociologii a vše mezi tím), neoddělených ale od sebe personálně, jelikož oficiální sociologie nabízela nově nastoupivším sociologům (a těm, kteří personální změny přestáli) pouze poměrně omezený prostor, v jehož rámci mohli svojí vědeckou práci provádět.²²⁴

Z pohledu vedení KSČ úplně selhal projekt politického vzdělávání na vysokých školách. Za hlavního viníka byl označen Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy (respektive Ústav sociálně-politických věd v roce 1968), který za situaci na katedrách společenských věd zodpovídal.²²⁵ Velká část učitelů marxismu-leninismu na vysokých školách údajně „místo boje proti dogmatismu, subjektivismu a voluntarismu svým nekritickým studiím a přijímáním západní sociologie, politologie, ekonomie, teorie řízení apod. začali ideově kolísat, stali se smířlivými k nemarxistickým názorům a někteří se dostali až na pozice liberalismu a revizionismu.“ „Přestávali svět vidět třídně“ a nechali se „strhnout převládajícím pravicovým, antisovětským a protisocialistickým proudem.“²²⁶

Výuka základů marxismu-leninismu probíhala v akademickém roce 1969/1970 poměrně improvizovaně. Od následujícího akademického roku byla zajišťována nově vzniklými Ústavami marxismu leninismu na jednotlivých vysokých školách a fakultách. Tyto Ústavy marxismu-leninismu spadaly pod taktéž nově vzniklý Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ.

Změnu na poli marxismu-leninismu v 70. letech lze názorně ukázat na podobě oficiální normalizační marxisticko-leninské sociologie. 70. léta znamenala návrat k „jádro“ marxisticko-leninského učení. Návrat přibližně do poloviny 50. let, kdy byl kladen velký důraz na jednotu vědy a ideologie, na spojení politického přesvědčení s vědeckým a teoreticko-metodologickým východiskem badatele. Byl to návrat ke striktnímu oddělení marxistické teorie od buržoazní, tedy nesprávné teorie o společnosti. Nesprávné politické názory přímo souvisely s nesprávnými teoretickými východisky ve společenských vědách a v oficiální normalizační sociologii byla představa o společných

²²⁴ NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Vyd. 1. Praha: 2014, s. 361-362

²²⁵ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014, s. 60

²²⁶ NA, f. KSČ - Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, sv. 12, aj./Bod schůze 31/4. Návrh n opatření ve výuce marxismu-leninismu na vysokých školách ve školním roce 1969/1970, s. 2-3

metodologických základech marxistické a buržoazní sociologie²²⁷ naprosto vyloučena. Marxistická teorie propagandy, k jejímuž konstruování by si teoretici mohli vypomoci buržoazními teoriemi (a tedy definicí obecných rysů propagandy, která by zahrnovala jak marxistickou, tak buržoazní propagandu), jak to v zásadě navrhoval Hanuš Steiner na konci 60. let, znovu nepřipadala v úvahu.

Změna na poli marxismu-leninismu a celkově společenských věd znamenala také návrat ke klasikům marxismu-leninismu. Ne, že by v reformní vědě 60. let nebyli přítomni, pravděpodobně byli stále nejcitovanějšími autory, nicméně na počátku 70. let nastal návrat ke klasikům marxismu-leninismu jako k nezpochybnitelným autoritám, v jejichž pracích už bylo vše řečeno a je pouze potřeba to správně aplikovat. V sociologii to znamenalo přimknutí k filosofickým a politickým postulátům marxismu-leninismu, tedy k prosazení třídního hlediska jako základu sociologické analýzy a přijmutí ideologické podmíněnosti každého poznání. Sociologie se také začala spoléhat především na sovětskou sociologickou produkci.²²⁸ Tento „obrat“ ale byl z části pouze povrchový a některé metodologické aspekty sociologie 60. let, často nepřiznaně, přetrvaly.

V souvislosti se změnou politického kurzu a snahou potlačit reformní dědictví 60. let dostala nový impuls i komunistická propaganda, jako jeden z nástrojů ideologické konsolidace společnosti. Cílem bylo hlavně objasnit „straně, dělnické třídě a všem občanům příčiny krize naší společnosti, která vyvrcholila v roce 1968 v kontrarevoluci.“²²⁹ Výklad událostí 60. let byl obsažen v dokumentu „Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ.“ V dokumentu je jako jeden z „nejaktivnějších představitelů pravice“ označen Václav Slavík, ředitel ÚPPV ÚV KSČ.²³⁰

Nový obrat v propagandě se nesl v duchu nápravy nedostatečného (či de facto sabotovaného) boje proti antikomunismu v 2. polovině 60. let, především po lednu 1968, kdy „byly prakticky přerušeny všechny práce spjaté s cílevědomým bojem proti antikomunismu, jak ve straně, tak mimo ni.“ Tato situace umožnila šířit „nemarxistické“ a „antisocialistické“ názory, „nezřídka pod rouškou ‚tvůrčího rozvoje‘ marxismu“, protože „kde ideově nepracuje strana, proniká svou ideologií třídní

²²⁷ NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Vyd. 1. Praha: 2014, s. 362

²²⁸ Tamtéž, s. 364

²²⁹ http://iksz.fsv.cuni.cz/IKSZFSV-381-version1-08a_seminar_vytah_z_pouceni.pdf [online], [cit. 11.8. 2017]

²³⁰ Tamtéž

nepřítel.“²³¹ Jak je patrné i z citovaného dokumentu předsednictva ÚV KSČ z června roku 1969, jednou z priorit vedení strany byla ideologická konsolidace společnosti, které lze dosáhnout „jen vědecky hluboce fundovanou, koordinovanou a systematickou prací všech úseků ideologické práce strany lze dohnat vzniklou časovou ztrátu a vytvořit podmínky pro ofensivní ideologickou činnost naší strany.“²³² Z toho jasně vyplývá podpora výzkumu marxistické teorie propagandy jako logický krok stranického vedení.

Vedle podpory vědeckého výzkumu „ideologické práce strany“ potřebovalo vedení KSČ také (především) spolehlivé „propagandisty“, kteří by mohli začít ideologicky působit okamžitě. To, že jim stranické vedení přikládalo značnou důležitost a, že tato oblast došla značných změn, je patrné i z výzkumu lektorských sborů²³³ okresních výborů (OV) KSČ, na kterém spolupracoval také Miloslav Chlupáč. Výzkum proběhl v první polovině 70. let v rámci Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, ve spolupráci s oddělením propagandy a agitace ÚV KSČ. Projekt se začal připravovat už v polovině roku 1970. Následující rok byl zahájen předvýzkum, v roce 1973 byl následně schválen konečný projekt a v letech 1973/1974 byl výzkum proveden. Definitivně dokončen byl projekt v roce 1976.²³⁴ Výzkum lektorských sborů měl za cíl „posouzení současné kádrové situace v propagandistickém aktivu strany a zpracování návrhů na její další zlepšování.“²³⁵ Soustředil se na složení, kvalifikaci, pracovní podmínky, činnosti, řízení a na práci s učebními pomůckami lektorských sborů. Autoři výzkumu vycházeli z faktografických dat získaných od všech lektorských sborů v ČSSR a z dotazníkového šetření z 16 náhodně vybraných okresů.²³⁶ Podle údajů ze *Stručné zprávy o výzkumu lektorských sborů OV KSČ* v letech 1971-1974 se zvýšil počet lektorů o 70 %. V roce 1974 bylo 21 831 lektorů okresních výborů (OV), 28 000 lektorů celozávodních (CZV) a místních výborů (MV) KSČ a 63 000 propagandistů základních organizací (ZO) KSČ.²³⁷

²³¹ NA, f. KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - předsednictvo 1966-1971. Sv. neoznačen, Ukládací číslo N.Ř.5884/1969. Problémy boje proti pronikání a vlivu antikomunistické ideologie a propagandy v Československu, s. 1

²³² Tamtéž, s. 21

²³³ Lektor bylo „označení propagandisty vyšších stranických orgánů a vyšších forem stranického vzdělávání, stranických škol, domů a kabinetů politické výchovy. Aby mohl úspěšně provádět svou lektorskou činnost, byl specializován na některou z vědních disciplín.“ Viz. ŠOLC, Miroslav: *Stručný slovník teorie a praxe výstavby strany*. Praha 1982

²³⁴ *Stručná zpráva o výzkumu lektorských sborů OV KSČ*. Praha 1976, s. 4-8

²³⁵ Tamtéž, s. 10

²³⁶ Tamtéž, s. 11-12

²³⁷ tamtéž, s. 10-11

V souvislosti s personálním posílením propagandistů a zároveň v souvislosti s požadavkem na vědecké vypracování marxistické teorie propagandy je důležité také zmínit Katedru propagandy na nově vzniklé Fakultě žurnalistiky (reorganizovaná Fakulta sociálních věd a publicistiky). Fakulta i katedra vznikly v roce 1972, jejím vedoucím byl až do své smrti Bohumír Bartoš (1917 - 1981), autor knihy a skript *Psychologie propagandy*²³⁸ a vyučující stejnojmenné přednášky. Na katedře také v 70. letech externě působil Miloslav Chlupáč. Vyučoval zde teorii propagandy a agitace, jeho práce na téma propagandy byly používány jako skripta a některé byly jako skripta pro katedru propagandy napsány.²³⁹ Samotných předmětů, které by se týkaly výhradně propagandy, mnoho nebylo a katedra zaštiťovala i vyučování předmětů s příbuznou tematikou. Pro ilustraci: v akademickém roce 1978/1979 zaštiťovala katedra výuku následujících předmětů: Psychologie PMIP (Prostředky masové informace a propagandy), Psychologie propagandy, Etika žurnalistiky, Současná politika strany, Úvod do marxisticko-leninské teorie žurnalistiky, Současná mezinárodní situace, Logika a metodologie, Teorie propagandy a agitace, Sociální psychologie, Kulturní politika strany a Stranické řízení žurnalistiky. Nutno dodat, že ve zmíněném roce chyběl předmět Boj proti antikomunismu, nicméně v dokumentu byl obsažen požadavek na jeho navrácení od příštího akademického roku.²⁴⁰ Z širší záběru, který katedra propagandy měla, je vidět, že samotná propaganda nebyla dost širokým tématem na to, aby se katedra mohla věnovat pouze jí, a proto zaštiťovala i výuku předmětů, které spíše odpovídaly celkovému zaměření školy. Dále je zde také patrné rozkročení mezi předáváním (případně snahou o vědecké rozpracování) teoretických znalostí o propagandě (například Psychologie propagandy) a de facto vlastním prováděním propagandy (předměty jako Současná mezinárodní situace), vychovávajícím nové propagandisty. Tato situace plně odpovídá pojetí jednoty vědy a ideologie (propagandy) a angažovanosti (alespoň deklarované) vědců. Pojetí, kterým se normalizační komunistická ideologie „vracela“ ke klasikům marxismu-leninismu a distancovala od reformního diskursu, směřujícímu k oddělení vědy a ideologie. Vědecká práce katedry se ale omezovala převážně na skripta k jednotlivým přednáškám.

²³⁸ BARTOŠ, Bohumír: *Psychologie propagandy: vybrané kapitoly*. Praha 1981. Jeho další přednáška byla kupříkladu *Morálka socialistického novináře*, ke které také vydal skripta a posléze knihu. Viz. BARTOŠ, Bohumír. *Morálka socialistického novináře*. Praha 1981

²³⁹ CHLUPÁČ, Miloslav. *Metodika propagandy. I.* Praha 1979

²⁴⁰ Archiv Univerzity Karlovy, f. FSV, č. h. 68. Zápis ze schůze katedry propagandy fakulty žurnalistiky dne 13. 12. 1978

Katedra propagandy se samotné propagandě (myšleno propagandě jako oboru, ne činnosti) věnovala v malém měřítku a větší část její aktivity se týkala příbuzných oborů, převážně žurnalistiky. To byl pravděpodobně případ všech kateder na fakultě žurnalistiky (FŽ) a také jeden z důvodů, proč se při redukci kateder FŽ v roce 1986 vytvořila katedra propagandy a agenturní žurnalistiky. Poslání katedry bylo jasné: „vědecko-teoreticky objasňovat ML ideologii a výrazně se podílet na utváření politických postojů.“²⁴¹ V době tzv. přestavby se katedra podílela na dílčím úkolu IX-4-4/04 „Propaganda reálného socialismu.“²⁴²

Na příkladu katedry propagandy je vidět, jak měla v 70. letech teorie propagandy blízko k žurnalistice, která spolu s výzkumem masově-komunikačních prostředků teorii propagandy postupně zastiňovala. Ještě lépe je tento trend vidět ve výzkumu marxistické teorie propagandy ve Výskumném ústavu kultúry a verejnej mienky v Bratislavě, kterému je věnována následující kapitola.

5.1.Osobnosti teorie propagandy v 70. letech

Pojetí a výzkum marxistické teorie propagandy v 70. letech jsou více spjatý s teorií žurnalistiky a výzkumem komunikačních prostředků, než se sociologií a politologií (případně filosofií), jak tomu bylo v předchozím období, ale marxistická teorie propagandy měla vždy ze své podstaty blízko k výzkumu médií. Posun k žurnalistice ostatně dokládá jak existence a aktivita Katedry propagandy na FŽ, tak i to, že výzkum marxistické teorie propagandy byl v 70. letech spojen především s Výskumným ústavem kultúry a verejnej mienky (bývalý Novinárský študijný ústav), zaštiťujícím státní úkol VIII-4-6, jehož součástí byl i dílčí úkol VIII-4-6/4-1 „Kritická analýza historické geneze propagandy“ na němž se podílel Miloslav Chlupáč a do teorie propagandy se navrátilší Walter Smrčka. Tento výzkum je podrobněji popsán v následující kapitole.

Práci Miloslava Chlupáče na marxistické teorii propagandy evidentně situace kolem zrušení „reformního“ ÚPPV a týmu pro marxistickou teorii propagandy neohrozila.

Hlavním pracovištěm Chlupáče zůstalo AMU, kde byl v roce 1970 schválen jako prozatímní vedoucí Ústavu marxismu-leninismu na AMU. Účastnil se reorganizace a

²⁴¹ Archiv Univerzity Karlovy, f. FSV, č. h. 56. Úkoly ideologické práce na KPAŽ, s. 1

²⁴² Archiv Univerzity Karlovy, f. FSV, č. h. 56. Hodnocení práce katedry propagandy a agenturní žurnalistiky za školní rok 1987/1988, s. 13

politické konsolidace v rámci AMU.²⁴³ Nakonec ředitelem ÚML AMU zůstal až do konce existence ústavu. V roce 1972 byl z funkce prorektora AMU odvolán režisér Otakar Vávra a na jeho místo byl doporučen a nakonec i schválen Miloslav Chlupáč.²⁴⁴ Jako prorektor se Chlupáč angažoval samozřejmě především v politicko-výchovné problematice.

70. léta byla pro Chlupáče neplodnějším obdobím, pokud se týče publikování k tématu teorie propagandy. Kromě knihy *Propaganda jako společenský jev*, která byla Chlupáčovým výstupem v rámci výzkumu teorie propagandy ve Výskumném ústavu kultúry a verejnej mienky, vyšly Chlupáčovi v roce 1974 *Aspekty teorie propagandy* (zase pouze lehce upravený *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*, tentokrát ale v češtině), nebo *Kulturní revoluce a komunistická výchova*, učební pomůcka pro studium marxismu-leninismu na vysokých školách. Mimo to také publikoval články v časopisech *Život strany*, *Otázky novináře*, nebo *Rudé právo*.

Po výzkumu marxistické teorie propagandy se Chlupáč soustředil na uplatnění teorie propagandy v masové komunikaci (především televize) na katedře dokumentární tvorby fakulty filmové a televizní AMU. V roce 1978 byl jmenován profesorem pro obor vědecký komunismus a v roce 1984 získal titul doktora filosofických věd (DrSc.) v oboru teorie vědeckého komunismu na VŠP ÚV KSČ za práci *Propaganda jako společenský jev*.²⁴⁵

Walter Smrčka se v konsolidačním procesu²⁴⁶ také angažoval a stejně jako Chlupáč se stal ředitelem nově zřízeného Ústavu marxismu-leninismu Univerzity J. E. Purkyně v Brně.²⁴⁷ Tuto funkci zastával až do samotného zrušení ústavu a v souběhu s touto funkcí se ještě v roce 1980 stal prorektorem Univerzity J. E. Purkyně.²⁴⁸ Smrčka ale na rozdíl od Chlupáče žádný výstup ze své práce na státním úkolu VIII-4-6/4-1 „Kritická

²⁴³ NA, f. KSČ - Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, Praha. Sv. 19, a.j. 43, bod. 12, s. 2-3

²⁴⁴ NA, f. KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - sekretariát 1966-1971. Sv. 22, a.j. 35, bod 15, s. 14

²⁴⁵ NA, f. Vysoká škola politická ÚV KSČ, nezpracováno. Vědecká rada de 18. října 1984, s. 68

²⁴⁶ V roce 1969 byl Smrčka znovu kontaktován Státní bezpečností a to v záležitosti zahraničních styků, měl informovat o dlouhodobých pobytech v rámci UJEPu. Tento úkol byl ale pravděpodobně na nějakou dobu odsunut stranou a Smrčka byl pak znovu kontaktován v roce 1972 ve stejné záležitosti, tedy kontakt UJEPu s kapitalistickými státy. Nicméně se ukázalo, že obnovení styků UJEPu se zahraničím není aktuální problém a spolupráce, pravděpodobně kvůli absenci daného problému, mnoho nepřinášela a tak byla spolupráce s Walterem Smrčkou v roce 1978 ukončena. Viz. ABS, f. ZS/GŠ, arch. č. 29412, Osobní svazek „Smrkovský,“ Smrčka Walter - I. část., číslo 5. Záznam č. 3 o jednání s doc. Dr. Walter Smrčka, CSc, 11. apríla 1972

²⁴⁷ NA, f. KSČ - Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, Praha. Sv. 19, aj. 43, bod sch. 12, s. 2

²⁴⁸ NA, f. KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - sekretariát 1981-1986. Sv. 86, aj. 143, bod 7. Příloha IV. Charakteristiky - Walter Smrčka.

analýza historické geneze propagandy“ nepublikoval a nepublikoval ani k teorii propagandy v 70. a 80. letech. Až v závěru 80. let mu vyšla kniha *Subjekt a sociální změna*, ve které se také v jedné kapitole věnoval vztahu subjektu, komunikace a propagandy.²⁴⁹ K teorii propagandy ale nepřinesl v této kapitole nic nového, co by k ní nebylo řečeno v pracích Chlupáče a dalších.

Zásadní personální změnou pro marxistickou teorii propagandy v 70. letech byla absence Hanuše Steinera. Ačkoli na jeho knihu *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí* v roce 1970 Walter Smrčka napsal vesměs pozitivní recenzi do Filosofického časopisu²⁵⁰ a v roce 1971 ho ještě uvedli v seznamu literatury v *Aspektech teorie propagandy*, které vyšly jako příloha časopisu Sešity novináře,²⁵¹ Miloslav Chlupáč a Miloš Marko v *Socialistickém žurnalismu*, zmizel Hanuš Steiner z výzkumu teorie propagandy i jako citovaný autor. Ještě v roce 1971 se ve Výzkumném ústavu kultury a veřejné mienky neúspěšně pokusil o participaci na výzkumu marxistické teorie propagandy, ale v 70. letech nemohl z politických důvodů vykonávat pedagogickou činnost a působil pouze jako odborný pracovník-specialista na katedře filosofie, sociologie a logiky filosofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně a v Ústavu vědeckého ateismu, kde se zabýval dějinami náboženství (věnoval se zde mimo jiné i mystice, theosofii, okultismu a spiritismu)²⁵² až do odchodu do důchodu v roce 1976.²⁵³ V 70. letech publikoval pod jmény svých spolupracovníků.²⁵⁴

Z těch, kteří se v 70. letech alespoň částečně věnovali teorii propagandy, je potřeba připomenout ještě Miroslava Šolce a Miloše Marko.

Miloš Marko (1922 - 2008) se profesně věnoval dějinám a teorii žurnalistiky a aktivně se podílel na formování komunistické žurnalistiky. V 50. letech byl šéfredaktorem *Pravdy*, v 60. letech byl ředitelem Československého rozhlasu na Slovensku a v letech 1973 - 1984 byl ředitelem Československé televize na Slovensku. V 70. letech byl také předsedou Svazu slovenských novinářů.²⁵⁵ Vztahu žurnalistiky a propagandy se věnoval v kapitole své práce *Socialistický žurnalismus*, která byla zásadní prací normalizační

²⁴⁹ SMRČKA, Walter: *Subjekt a sociální změna*. Brno 1988

²⁵⁰ SMRČKA, Walter: „Steiner, Hanuš, Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí.“ *Filosofický časopis* 1970, roč. 18, č. 3, s. 521–525

²⁵¹ CHLUPÁČ, Miloslav: „Aspekty teorie propagandy.“ *Sešity novináře* 1971, roč. 5, č. 2, s. 21-83

²⁵² ZOUHAR, Jan: „Za docentem Hanušem Steinerem.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 1984, roč. 33, č. B31, s. 85-87

²⁵³ <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/steinr.html> [online], [cit. 11.8. 2017]

²⁵⁴ HOLZBACHOVÁ, Ivana a kol.: *Předmarxistická filozofie dějin a společnosti*. Brno 1973 a 1982. Viz. <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/steinr.html> [online], [cit. 11.8. 2017]

²⁵⁵ http://www.totalita.cz/vysvetlivky/o_markom.php [online], [cit. 11.8. 2017]

žurnalistiky. Marko v celé knize odlišoval buržoazní žurnalismus od marxistického principiálně stejně, jako byla odlišována buržoazní a marxistická propaganda. K vymezení propagandy a agitace si pomáhal především klasiky marxismu-leninismu a v podstatě opomíjel tehdejší marxistickou teorii propagandy (s výjimkou Steinera, na kterého ale odkazoval v případě sémantiky pojmu propaganda). Tento přístup je charakteristický i pro řadu dalších studií a knih publikovaných za normalizace, které se propagandou okrajově zabývají. Místo, aby jejich autoři ve svých krátkých příspěvcích o propagandě jednoduše představili pojetí marxistické teorie propagandy nějakého soudobého autora, vraceli se k Leninovi a Plechanovovi, jejich stručným komentářům k agitaci a propagandě, z nichž se těžko odvozuje jakékoli (nejenom vědecké) pojetí problematiky. Na soudobé teoretiky propagandy už poté zbylo málo místa a ocitovala se maximálně definice. Tento přístup plně souzněl se změnami na poli komunistické ideologie na počátku 70. let, tedy v době „návratu“ ke klasikům marxismu-leninismu. Důležitější pro téma mojí práce, než samotné stručné představení propagandy, je, že ukázal na propojenost žurnalismu a propagandy, přeneseně i tedy jejich teorií. Podle Miloše Marko „socialistická publicistika, řídící se principy leninské propagandy, nesleduje jen vysvětlení určité otázky či zaujetí stanoviska ke konkrétní situaci, ale je rovněž výchovou k samostatnému myšlení a k dialektickému posuzování problémů.“²⁵⁶ Takto pojatá žurnalistika byla postavena na stejných (samozřejmě leninských) principech, jako propaganda v pojetí Miloslava Chlupáče a dalších teoretiků propagandy. Samozřejmě to platilo i o dalších příbuzných pojmech a „oborech,“ jako je ideologická práce, agitace, masově-politická práce apod., což jen ukazuje na propojenost těchto témat.

Posledně zmíněnými „obory“ se už od konce 60. let zabýval také Miroslav Šolc, působící především na VŠP v oboru vědecký komunismus. Šolcovo pojetí propagandy se víceméně nelišilo od Chlupáčova pojetí, nemá proto význam ho zde podrobněji představovat. Pro naše téma byl důležitý tím, že ačkoli sám o sobě nic nového k teorii propagandy nepřinesl, publikoval v 70. a 80. letech velké množství knih týkajících se propagandy, čímž de facto popularizoval pojetí propagandy charakteristické pro Chlupáče a další. Publikace byly většinou příručky pro propagandisty a lektory včetně slovníků, takže měly, pokud se týká propagandy, spíše praktické zaměření. Tyto knihy většinou obsahovaly alespoň krátkou teoretickou pasáž, čímž Šolc šířil povědomí o

²⁵⁶ MARKO, Miloš: „Socialistický žurnalismus.“ *Sešity novináře* 1971, č. 3, s. 98

„aktuální“ podobě marxistické teorie propagandy. Jako příklad lze uvést publikace *Aktuálne otázky ideologickej a masovopolitickej práce strany*,²⁵⁷ nebo *Stručný slovník teorie a praxe výstavby strany*.

Šolce je pro téma důležité zmínit i proto, že byl často oponentem při obhajobách studií věnujících se marxistické teorii propagandy. Byl oponentem i práce, kterou Chlupáč vypracoval na Výskumném ústavu kultúry a verejnej mienky.

5.2. Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky v Bratislave

Výzkum marxistické teorie propagandy se uskutečnil v Inštitútu pre výskum masových komunikačných prostriedkov, který byl součástí Výskumného ústavu kultúry a verejnej mienky v Bratislave. Tyto instituce prodělaly v 70. letech poměrně turbulentní vývoj, pokud se názvů a organizace týká. Na následujících stránkách se pokouším tento vývoj srozumitelně nastítnit.

Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky (dále VÚKaVM) byl založen k 1. lednu 1968.²⁵⁸ Oddělil se od Osvetového ústavu v Bratislavě²⁵⁹ (dnes Národní osvetový ústav) jako samostatné vědecké pracoviště, jelikož Osvetový ústav už neměl kapacity k podpoře vědeckého výzkumu. Do VÚKaVM se z Osvetového ústavu také přesunul výzkum veřejného mínění a masově-komunikačních prostředků. VÚKaVM ale i po oddělení úzce spolupracoval s Osvětovým ústavem v Bratislavě.²⁶⁰

VÚKaVM byl zřízen s celoslovenskou působností (zřizovatelem bylo Ministerstvo kultúry a informácií, ústav byl součástí rozpočtu SNR) a měl sloužit ke zkoumání slovenské kultury (samozřejmě v širším slova smyslu). Měl se věnovat osvětě, veřejnému mínění a různým kulturním procesům na Slovensku a poté i prognóze v oblasti kultury a také výzkumu kultury v národnostně smíšených zaostalých oblastech Slovenska.²⁶¹

²⁵⁷ ŠOLC, Miroslav: *Aktuálne otázky ideologickej a masovopolitickej práce strany*. Bratislava 1973

²⁵⁸ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 1, fascikel 1. Zriaďovacie listina Ústavu pre výskum kultúry a verejnej mienky

²⁵⁹ Osvetový ústav v Bratislave vznikl v roce 1958 sloučením Osvětového ústředí a Slovenského ústredie ľudovej umeleckej tvorivosti (obě instituce vznikly v roce 1953). Činnost ústavu obsahovala návrhy a koncepty týkající se kultury, osvěty, či kulturně-osvětových zařízení, podílení se na činnosti různých kulturních zařízení, školení kulturně-osvětových pracovníků, organizování kulturních akcí (festivity, výstavy apod.), ediční činnost atd. Viz. BAKOŠ, Samuel: *Osvetový ústav v Bratislave: Publikácia vyšla pri príležitosti 25. výročia vzniku Osvetového ústavu v Bratislave*. Bratislava 1978

²⁶⁰ KAŠJAK, Milan: *Výskumný ústav kultúry*. Bratislava 1978, s. 12

²⁶¹ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 1, fascikel 1. Zriadenie Výskumného ústavu kultúry a verejnej mienky v na Slovensku. s. 1

VÚKaVM sestával ze čtyř kabinetů. Kabinet teórie a sociológie kultúry se věnoval mimo jiné výzkumu kulturně-osvětové práce, volného času, vývoji kulturních procesů či zájmových kulturních aktivit. Kabinet riadenia a ekonomiky kultúry se věnoval kultuře z hospodářského a strukturálního hlediska. Kabinet verejnej mienky se kromě samotného výzkumu veřejného mínění měl také věnovat metodologickým otázkám veřejného mínění. Posledním kabinetem byl Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov, zaměřoval se na výzkum masových médií a žurnalistiky.²⁶²

V rámci posledně jmenovaného byl proveden výzkum marxistické teorie propagandy. Výzkum byl součástí státního úkolu VIII-4-6 „Výzkum společenských problémů kultury a propagandy v socialistické společnosti,“ jehož hlavním řešitelem byl VÚKaVM (tématem celého státního úkolu číslo VIII. byla „Socialistická společnost v období vědecko-technické revoluce a v podmínkách třídně rozděleného světa“). V prvních třech letech existence VÚKaVM, tedy před vypsáním státního úkolu VIII-4-6, byl ústav řešitelem dílčí úlohy státního plánu X-17-3/6 „Sústava výchovy a vzdelávania dospělých v ČSSR“ a dále ještě ústav řešil 12 rezortních úloh, jejichž tematický záběr byl např.: návštěvnost opery Slovenského národního divadla v Bratislavě a dalších operních scén, nebo vypracování koncepce výzkumu organizace a ekonomiky kultury.²⁶³

Na státní úkol VIII-4-6 poté v letech 1976 - 1980 navazoval státní úkol VIII-5-7 „Základní společenské problémy kultury v socialistické společnosti.“ Pokračoval v trendu nastoleném předchozím úkolem, zaměřoval se na roli kultury ve formování socialistického člověka a při vytváření socialistického způsobu života obyvatel, především na Slovensku.²⁶⁴ Ze státního úkolu VIII-5-7 ale téma propagandy ustoupilo ve prospěch teorie masově komunikačních prostředků a žurnalistiky, což odpovídalo trendu, se kterým se v této době potýkala teorie propagandy.

V roce 1976 bylo jméno ústavu zkráceno pouze na Výskumný ústav kultúry (VÚK), jako následek organizačních změn, které proběhly v předchozích dvou letech, kdy se od ústavu oddělil Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov a výzkum veřejného mínění byl přeražen do Slovenského statistického ústavu.²⁶⁵ V tomto stavu vydržel ústav do roku 1990, kdy byla jeho činnost rozšířena na konzultačně

²⁶² Tamtéž s. 2-3

²⁶³ KAŠJAK, Milan: *Výskumný ústav kultúry*. Bratislava 1978, s. 15

²⁶⁴ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 7, fascikel 1. Plán úloh na roky 1976 - 1980

²⁶⁵ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 1, fascikel 1. Zmena zápisu v podnikovom registre

poradenskou činnost pro kulturní organizace Slovenské republiky a název byl změněn na Ústav pre výskum a poradenstvo v kultúre.²⁶⁶ Nakonec byl ústav už v roce 1991 zrušen.²⁶⁷

Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov se v podstatě takto jmenoval pouze v období výzkumu teorie propagandy. Předtím i poté se jmenoval Novinársky študijný ústav.

Novinársky študijný ústav (dále NŠÚ) byl založen v roce 1955, nejprve jako pobočka Novinárského študijného ústavu v Praze. Od roku 1962 působil samostatně. Téměř od počátku byl s NŠÚ spojen čtvrtletník *Otázky žurnalistiky* (nejdříve fungoval několik let jako sborník). Ředitelem ústavu v letech 1961 - 1970 byl Jozef Darmo.²⁶⁸ Roku 1968 byl NŠÚ reorganizován a začleněn do Osvetového ústavu pod změněným názvem Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov (dále IPVMKP), záhy se ale zase z Osvetového ústavu vyčlenil a stal se součástí VÚKaVM, přičemž původně bylo v plánu jeho osamostatnění²⁶⁹ do roku 1970. Poté, co Jozef Darmo skončil na pozici ředitele IPVMKP, byl na půl roku pověřen vedením ústavu Leopold Podstupka a po něm byl od poloviny roku 1971 do 1. 1. 1977 pověřen vedením ústavu (ve funkci zástupce ředitele) Jozef Virčík.²⁷⁰ Ve vedení ústavu/kabinetu byl po celý čas výzkumu marxistické teorie propagandy.

Už v roce 1968 po reorganizaci NŠÚ a přejmenování se na IPVMKP obsahoval dokument „Organizačný a pracovný poriadok Inštitutu pre výskum masových komunikačných prostriedkov pri OÚ“ informace o plánech na výzkum teorie

²⁶⁶ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 1, fascikel 1. Zmena názvu organizácie a predmetu činnosti

²⁶⁷ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 1, fascikel 1. Rozhodnutie o zrušení Ústavu pre výskum a poradenstvo v kultúre

²⁶⁸ Jozef Darmo (*1932) poté působil v ústavu do roku 1976 (od roku 1962 byl zodpovědným redaktorem sborníku a v letech 1969 - 1970 šéfredaktorem čtvrtletníku *Otázky žurnalistiky*). Po revoluci se vrátil na místo ředitele NŠÚ a šéfredaktora *Otázek žurnalistiky* (obojí 1990 - 1998). V letech 1994 - 1996 byl ředitelem Slovenskej televízie, dále se také angažoval v organizacích a institucích týkajících se žurnalistiky, např.: Združenia slovenských novinárov (1992 - 1997), Rada vlády pre masmediálnu politiku (1990 - 1998), nebo v rámci Fakulty masmediálnej komunikácie na Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave. Ve své publikační činnosti (v 70. letech nemohl publikovat) se zaměřuje na dějiny žurnalistiky, novinářskou etiku a místo a úloha novináře ve společnosti především ve Slovenském kontextu. Viz DARMO, Josef: *Novinársky študijný ústav: (1955-1990)*. Bratislava 1991 s. 37-38 a <http://www.spolok-slovenskych-spisovatelov.sk/products/darmo-jozef/> [online], [cit. 11.8. 2017]

²⁶⁹ DARMO, Josef: „V službe vedy a žurnalistiky (K 45. výročiu vzniku NŠÚ).“ *Otázky novináře* 43, rok 2000, č. 1, s. 1

²⁷⁰ DARMO, Josef: *Novinársky študijný ústav: (1955-1990)*. Bratislava 1991 s. 72

propagandy, který mělo mít na starosti Oddelenie zahraničnej tlače a teórie propagandy.²⁷¹

5.3. Dílčí úkol VIII-4-6/4 „Teoretické objasnění cíle a obsahu socialistické propagandy a její zpětné vazby“

Dílčí úkol VIII-4-6/4 byl vypracován letech 1971 - 1975 na IPVMKP a jeho „zodpovědným řešitelem“ byl Jozef Virčík²⁷² (respektive krátký čas v roce 1971 Leopold Podstupka). Skládal se celkem z 6 úkolů. Výzkum teorie propagandy proběhl v dílčím úkolu VIII-4-6/4-1 „Kritická analýza historické geneze propagandy“ jejímž hlavním řešitelem byl Pavel Kameník. Ačkoli byla propaganda ústředním tématem úkolu VIII-4-6/4, většina jeho částí se věnovala tématům převážně souvisejícím s výzkumem masově komunikačních prostředků a žurnalistikou. Teorii propagandy se věnovala pouze jedna část.²⁷³

Při přípravách státního úkolu VIII-4-6 bylo nabídnuto 27 institucím participovat na úkolu. Mimo jiné se přihlásil i Hanuš Steiner „s vlastnou nosnou témou v rámci úlohy VIII-4-6, teoretické aspekty výskumu verejnej mienky a propagandy za súčasného ideologického boja.“²⁷⁴ Hanuš Steiner ale se svým návrhem evidentně neuspěl a dále už se ve výzkumu nevyskytuje.

Do jakého širšího kontextu dílčí úkol VIII-4-6/4 patřil, je patrné ze závěrečné zprávy výzkumu od hlavního řešitele Jozefa Virčíka. Nejdůležitějším impulsem pro výzkum byla potřeba prohlubování ideologicko-výchovné práce v situaci zvýšeného ideologického ohrožení ze strany „světové reakce,“ jak bylo definováno „Poučením z krizového vývoje“ a 14. sjezdem KSČ. Důležité bylo také přizpůsobit výzkum období probíhající vědeckotechnické revoluce. Základními východisky výzkumu byla „teória vedeckého komunizmu, marxistický svetónázor, leninské princípy politiky

²⁷¹ SNA, f. IVMKP, krabice 2, zákl. č. 10, značka 4201, sv. 1. Organizačný a pracovný poriadok Inštitútu pre výskum masových komunikačných prostriedkov pri OÚ, s. 2

²⁷² Jozef Virčík (nar. 1932) studoval (s Jozefem Darmem) v letech 1952 - 1957 žurnalistiku na FF UK v Bratislave, kde také v roce 1970 získal titul doktora filozofie. V roce 1961 nastoupil do NŠÚ se specializací na místní a regionální tisk. Po Jozefu Darmovi se stává roku 1970 šéfredaktorem *Otázek žurnalistiky*, kde působil a kam přispíval ještě v 90. letech. V roce 1978 odchází z NŠÚ a nastupuje na FF UK v Bratislave. Jozef Virčík se ve své práci zaměřoval především na obsahovou analýzu tisku a problematikou masové komunikace. Viz DARMO, Josef: *Novinársky študijný ústav: (1955-1990)*. Bratislava 1991 s. 39

²⁷³ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 25, fascikel 1. Súhrná správa zodpovedného riešiteľa o plnení čiastkovej úlohy štátného plánu výskumu za r. 1971-1975, s. 7

²⁷⁴ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 12. Návrhy na koordináciu, s. 2

komunistickéj strany, zásad jej ideológie a obecnej teórie marxistickej vedy o žurnalistike.“²⁷⁵

Už v průběhu výzkumu byly publikovány v *Otázkách žurnalistiky*, což byl časopis vydávaný IPVMPK, jednotlivé statě autorů podílejících se na výzkumu VIII-4-6/4. V roce 1973 byl v rámci dílčího úkolu připraven sborník *Otázky teórie a výskumu socialistickej propagandy v masových komunikačných prostriedkoch*. Sborník obsahoval statě autorů podílejících se na dílčím úkolu VIII-4-6/4, ve kterých představili pasáže z plánovaných publikací.

Samotný úkol VIII-4-6/4-1 „Kritická analýza historické geneze propagandy“ měl tři výstupy tří autorů: hlavního řešitele Pavla Kameníka (*Emotívne formy propagandy*), Waltera Smrčky (*Znaky propagandy. K pojetí propagandy jako společenské aktivity*) a Miloslava Chlupáče (*Propaganda jako společenský jev*).

Jako první dokončil svoji studii Pavel Kameník. Pokusil se zpracovat problematiku propagandy na základě toho, jestli se zaměřuje na racionální nebo emocionální stránku vnímatele, jaké prostředky propagandy převažují u jednoho, či druhého zaměření propagandy a proč je propaganda někdy zaměřena na emoční stránku vnímatele a v jiných případech na jeho racionální stránku. Emocionální a racionální propagandu bral pouze jako ideální pojetí daných fenoménů, které se v praxi se prolínají a v čisté podobě neexistují. Podle Kameníka byl dominující u komunistické propagandy racionální typ propagandy, i když ani ona se nezříkala emocionálního typu propagandy, který většinou souvisel s uměleckou produkcí, zatímco racionální typ byl převážně záležitost žurnalistiky.²⁷⁶ Podle něj dávala buržoazní propaganda přednost emocionálnímu působení.

Teorie Pavla Kameníka je jistě z výše zmíněných tří autorů nejméně teoreticky fundovaná a zajímavá. Na jeho práci je ale jasně vidět, jak do teorie propagandy zasahovaly žurnalismus a masově-komunikační prostředky jako fenomény, kterým je věnována značná pozornost, někdy větší než samotné propagandě. Studie také potvrdila vyřazení Hanuše Steinera z marxistické teorie propagandy. Jestli měl být Steiner někým citován, tak právě Kameníkem, protože Steiner má své knize *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí* kapitulu věnovanou emocionálním prostředkům propagandy, převážně v umělecké produkci. Steinerův příspěvek byl fundovanější,

²⁷⁵ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 25, fascikel 1. Súhrná správa zodpovedného riešiteľa o plnení čiastkovej úlohy štátného plánu výskumu za r. 1971-1975, s. 2

²⁷⁶ KAMENÍK, Pavel. *Emotívne formy a propaganda: Práca zaradená do tematickej úlohy štátného plánu VIII-4-6-4/1 - Kritická analýza historickej genézy socialistickej propagandy*. Bratislava 1976, s. 42-44

teoreticky vycházel také ze zahraničních autorů a kritizoval propagandu v „období kultu osobnosti,“ jako téměř výhradně emocionálního typu.²⁷⁷ Když Kameník kritizoval komunistické hnutí, kritizoval především období pražského jara.

Kameníkova studie byla také jediná z výše zmíněných tří studií, ke které je k dispozici záznam z obhajoby. To je příležitost alespoň trochu poodkrýt, jak byla tato práce nahlížena lidmi z příbuzných oborů a jak byla vnímána v odborných kruzích. Na následujících řádcích představuji posudky oponentů Kameníkovy práce. Oponenti byli celkem tři - Zdeněk Šumbera (*1926),²⁷⁸ Miroslav Šolc a Teodora Kuklinková (*1930).²⁷⁹

Všechny posudky hodnotily práci Pavla Kameníka pozitivně. V posudcích Šumbery a Kuklinové se neobjevují žádné zásadní výtky. Kuklinová pouze doporučovala vylepšit definici umění (a následnou práci s tímto pojmem) a Šumbera navrhoval, že by práce měla „hlouběji rozpracovat otázku dialektické jednoty racionálního a emocionálního v socialistické propagandě a ukázat na možné formy řešení této problematiky v žurnalistické praxi“ a detailněji rozebrat problematiku zneužití emotivních forem propagandy v „období společenské krize v Československu“ v letech 1968/1969.²⁸⁰

Nejobsáhlejší a nejkritičtější byl posudek Miroslava Šolce, který chválil Kameníka za jeho rozbor rozdílů marxistické a buržoazní propagandy. Podle Šolce bylo nedostatkem některých autorů, věnujících se teorii propagandy, její obecné pojmání.²⁸¹ S tím také souvisela další Šolcova kritická poznámka, že socialistickou propagandu nelze dělit na racionální a emocionální, jelikož jsou ve vzájemné jednotě, i když v konkrétních případech převažuje jedno či druhé.²⁸² Z těchto Šolcových připomínek vyplynulo, že pro teorii propagandy platí to samé jako pro jakékoli další společenskovední teorie. Souvisí to s „obratem“ v marxismu-leninismu na počátku normalizace, představeném v úvodu této kapitoly, který znamenal návrat k představě o metodologické neslučitelnosti marxistických a buržoazních společenských věd. Toto pojetí neplatilo

²⁷⁷ STEINER, Hanuš: *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí*. Brno 1968, s. 47-58

²⁷⁸ ředitel Ústavu teorie a praxe žurnalistiky při FŽ UK a autor práce *Základní otázky efektivnosti PMIP [prostředky masové informace a propagandy]* prvně publikované v Praze roku 1980.

²⁷⁹ zabývala se estetikou, např.: KUKLINKOVÁ, Teodora, FISCHEROVÁ, Anna a ZÁGORŠEKOVÁ, Marta. *Estetika a estetická výchova*. Bratislava, 1980.

²⁸⁰ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 25, fascikel 1. Oponentský posudek práce Pavla Kameníka, CSc. „K problematice emotivních forem propagandy“, která je součástí dílčího úkolu státního plánu Teoretické objasnění cílů socialistické propagandy a její zpětné vazby /VIII-4-6-4/, s. 2

²⁸¹ Šolc zde pravděpodobně narážel na Hanuše Steinera, který se pokusil na konci 60. let vydat tímto směrem.

²⁸² SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 25, fascikel 1. Oponentský posudek na práci s. Pavla Kameníka, CSc., „K problematice emotivních forem propagandy“, s. 4-6

v době „společenské krize“ a Šolc tím v podstatě naznačil, že by se Kameník mohl dostat na reformní pozice. Kameník na Šolcovu výtku ve své obhajobě zareagoval tím, že s jednotou racionálních a emocionálních faktorů v socialistické propagandě souhlasil, ale uvedl, že mu v práci šlo o to, které „formy pôsobia predovšetkým na racionálnu alebo emocionálnu sféru vedomie prijímateľa.“²⁸³

Další zásadní Šolcovou výtkou bylo, že „umění nemůže mít propagandistickou hodnotu.“ Podle Šolce když Kameník hovořil o „propagandistické hodnotě umění“ měl na mysli „agitační umění.“²⁸⁴ Narážel tím na Leninovo rozdělení propagandy a agitace s tím, že umění patří do kategorie agitace. Kameník ale ve své obhajobě vyjádřil nesouhlas a trval na své teorii, že umění propagandistickou hodnotu má.²⁸⁵

Kameníkova teorie propagandy založená na protikladu racionální a emocionální formy propagandy se součástí vědeckého diskursu o propagandě nestala.

Práce Waltera Smrčky, *K pojetí propagandy jako společenské aktivity*, byla dokončena (stejně jako Chlupáčova práce) v roce 1975, ale pravděpodobně nikdy nešla do tisku a je tedy druhou Smrčkovou prací na téma marxistické teorie propagandy, která nikdy nebyla zpřístupněna širší veřejnosti. Bohužel nebylo možné najít v knihovních fondech, ani ve Slovenském národním archivu žádný exemplář této práce. Ilustraci, jak práce mohla alespoň částečně vypadat, může poskytnout příspěvek „Znaky propagandy a pojem propagandy“ ve výše zmíněném sborníku *Otázky teórie a výskumu socialistickej propagandy v masových komunikačných prostriedkoch*. Podle této stručné Smrčkovy statě se nezdá, že by se nějak výrazně posunul od doby své disertační práce. Změnil se jen jazyk práce. Smrčka už nepoužíval emoční styl typický pro padesátá léta, ale osvojil si racionálnější jazyk charakteristický pro vědecké práce 60. a 70. let. Změna jazyka pomohla Smrčkovi se „exaktněji“ vyjádřit, ale teorie zůstala v zásadě nezměněna (adekvátní zkoumající metodou zůstala marxistická dialektika, propaganda jako součást nadstavby, třídní podmíněnost propagandy atd.).²⁸⁶ Smrčkovu pojetí propagandy se rozhodně nijak s pojetím Chlupáče nevyklučovalo. Samozřejmě je potřeba vzít v potaz, že poměrně krátká a obecně zaměřená Smrčkova stat' ve sborníku je malý výsek toho,

²⁸³ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 25, fascikel 1. Zápisnice z verejnej obhajoby výskumnej práce s. Pavla Kameníka, CSc., s. 3

²⁸⁴ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 25, fascikel 1. Oponentský posudek na práci s. Pavla Kameníka, CSc., „K problematice emotívnych forem propagandy,“ s. 7

²⁸⁵ SNA, f. VÚK v Bratislave, krabice 25, fascikel 1. Zápisnice z verejnej obhajoby výskumnej práce s. Pavla Kameníka, CSc., s. 3

²⁸⁶ SNA, f. IVMKP, krabice 5, zákl. č. 8a, značka 712. *Otázky teórie a výskumu socialistickej propagandy v masových komunikačných prostriedkoch*, s. 3-11

co bylo ve finální práci, rozhodně ale Smrčkův obecný pohled na propagandu vystihovala.

Práce *Propaganda jako společenský jev* byla třetím a posledním výstupem dílčího úkolu VIII-4-6/4-1 „Kritická analýza historické geneze propagandy.“ Na rozdíl od předchozích dvou prací byla Chlupáčova práce publikována (ve Státním pedagogickém nakladatelství) a dočkala se dokonce několika vydání. Recenzenty práce byli Walter Smrčka, Miroslav Šolc a Miroslava Šolcová. Byl to Chlupáčův finální a dá se říci i hlavní příspěvek k marxistické teorii propagandy a byl výsledkem jeho mnohaletého zájmu o propagandu.

Chlupáčovo pojetí teorie propagandy se od jeho práce *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy* vypracovaná pro ÚPPV ÚV KSČ z roku 1968 principiálně nelišilo. Základní východiska zůstala stejná, pouze některé pojmy a koncepce byly dotvořeny a lépe vysvětleny. Jako důkaz může posloužit fakt, že pouze o rok dříve vydaná Chlupáčova práce *Aspekty teorie propagandy* byla v podstatě pouze lehce upravenou verzí studie *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*. Co se ale od konce 60. let v Chlupáčově práci změnilo, byl politický kontext. Problematickým obdobím už nebylo, jako v 60. letech, období kultu osobnosti, ale „období společenské krize“ na konci 60. let. Podle Chlupáče vývoj na konci 60. let slibně se rozvíjející marxistickou teorii propagandy zbrzdil. Slibným vývojem měl Chlupáč na mysli především články v periodikách jako *Nová mysl*, *Lidová armáda* apod. a zmínky o teorii propagandy ve stranických dokumentech, jak je popsáno ve 4. kapitole této práce. Chlupáč podle očekávání naprosto opomíjí své angažmá v týmu pro marxistickou teorii propagandy na ÚPPV i svoji studii *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*. S ÚPPV ÚV KSČ také z Chlupáčovy práce zmizel Hanuš Steiner a linie přispěvatelů k marxistické teorii propagandy byla v zásadě tvořena klasiky marxismu-leninismu, Smrčkou a pak už Chlupáčem (s tím, že v 70. letech se k marxistické teorii propagandy vyjadřovali i lidé z příbuzných oborů jako Miroslav Šolc, nebo Miloš Marko).²⁸⁷

Z literatury zmizeli pochopitelně také autoři spojení s reformním komunismem 60. let, jako Machonin, Šik, Mlynář a další, včetně Richty, ačkoli jeho práce pokračovala i v 70. letech. Chlupáč se ale s výsledky jejich práce ani v 60. letech nijak výrazně nevyrovnal a tito autoři byli v seznamu literatury uvedeni spíše jako kontext. Jejich absence

²⁸⁷ CHLUPÁČ, Miloslav: *Propaganda jako společenský jev*. 1. vydání, Praha 1978. s. 59-64

výslednou teorii pravděpodobně nijak neovlivnila. Ve studii *Propaganda jako společenský jev* ale naopak přibyli autoři spojení s teorií masově-komunikačních prostředků (jako například Samuel Brečka a Jozef Virčík, kolegové z IPVMKP).

Základní premisou vzniku celé práce byla představa o nezastupitelné funkci propagandy pro komunistickou stranu a celé komunistické hnutí v období „rozvinuté socialistické společnosti“ a zároveň „ostrého třídního boje,“ kdy byl marxisticko-leninský projekt v podobě socialistických zemí neustále ohrožován a pod tlakem buržoazní ideologické ofenzivy. Chlupáčovou ambicí bylo teoretické podchycení fenoménu propagandy, které by umožnilo propagandu, včetně samotného procesu propagandy pochopit. Na tomto základě by poté bylo možné stavět efektivní propagandu, která by přispívala k sjednocování společnosti na marxisticko-leninském základě a zároveň by byla schopná úspěšně čelit antikomunistické propagandě. Zároveň Chlupáč považoval za důležitou popularizaci teorie propagandy, protože znalost problematiky propagandy by tak umožnila lidem lépe čelit propagandě buržoazní.

S koncem dílčího úkolu VIII-4-6/4 „Teoretické objasnění cíle a obsahu socialistické propagandy a její zpětné vazby“ začal zájem ze strany komunistického státu o vědecké vypracování marxistické teorie propagandy postupně upadat. To ale neznamenal, že by opadával zájem o samotnou propagandu a produkci literatury s ní související. Produkce publikací v podobě různých příruček a návodů pro propagandisty, často tematicky zaměřených (antikomunismus, zahraniční politika apod.) přetrvávala minimálně do poloviny do 80. let. Pojem propaganda byl stále přítomný i ve vědecké produkci, ale spíše jako kontext pro zkoumané fenomény, nikoliv jako meritorní badatelský úkol pro vědecký výzkum. Nejmarkantnější to bylo v případě výzkumů žurnalistiky a masově-komunikačních prostředků (vznikl pro to dokonce pojem PMIP - prostředky masové informace a propagandy), jejichž autoři si byli vědomi, že zkoumaná problematika je součástí propagandy a celkově ideologické práce komunistické strany. Teorie propagandy se v nich v zásadě stala jakýmsi „povinným“ úvodem do zkoumané látky (k čemuž stačilo čerpat z Lenina) a jako taková nebyla detailněji rozpracovávána.

Z marxistické teorie propagandy se nestal samotný interdisciplinární obor zastřešující výzkum jednotlivých fenoménů týkajících se propagandy, jak o to usiloval Miloslav Chlupáč, nebo i na konci 60. let Hanuš Steiner. Spíše zůstala jakýmsi opakem, přívěškem na příbuzných vědních oborech, kterému nebyla věnována hlubší analýza.

6. Závěr

Svou práci považuji za příspěvek k dějinám vědy za komunistického režimu v Československu. Představuje vědecký obor, který byl sice ve výsledku marginální, ale jehož objekt zájmu byl pro komunistický režim zásadní.

Ačkoli už od počátku československého komunistického režimu kladli jeho představitelé, po sovětském vzoru, velký důraz na komunistickou výchovu, propagandu a agitaci, potřebu teoreticky podchytit propagandu nepocíťovali. Pokyny Lenina a případně dalších klasiků marxismu-leninismu, týkající se propagandy, byly považovány za dostačující a stačilo je pouze aplikovat. První hlasy volající po systematictější („vědecktější“) praktikování propagandy se začaly ozývat poté, co se ukázalo, že nastavená podoba šíření marxismu-leninismu v československé společnosti (nutno podotknout, že v této oblasti docházelo k častým změnám) nepřináší kýžené výsledky. Slabým místem v této sféře byla výuka marxismu-leninismu na vysokých školách, včetně stranických. Výuka marxismu-leninismu měla, především na společenskovědních fakultách, pomoci vytvořit novou „socialistickou inteligenci,“ jako intelektuální oporu režimu - vědce a zároveň propagandisty. Problémy s výukou marxismu-leninismu ještě zesílily po XX. sjezdu KSSS a „odhalení“ kultu osobnosti. Situace kolem sjezdu způsobila ve východním bloku krizi komunistické ideologie. Mnozí komunističtí intelektuálové začali zpochybňovat některá dogmata marxismu-leninismu. Jako obrana proti „revizionismu“ vznikl tzv. vědecký komunismus a s ním požadavek na „zvědecktění“ řízení společnosti. V této době se právě výukou marxismu-leninismu začal zabývat Miloslav Chlupáč, vystudovaný učitel a zaměstnanec Ministerstva školství a kultury v oddělení pro řízení práce kateder marxismu-leninismu, který se také podílel na učebnici vědeckého komunismu.

Na přelomu 50. a 60. let, ještě než se Chlupáč dostal přímo k teorii propagandy, vznikly na Filosofické fakultě brněnské univerzity, na katedře dialektického a historického materialismu, dvě práce o teorii propagandy. První napsal Walter Smrčka, který se na univerzitu dostal po studiu VŠPHV. Jeho nikdy nepublikovaná disertační práce byla příspěvkem, nutno dodat že prvním, k filosofickému pojednání o marxistické propagandě. Smrčkovou ambicí bylo spíše říci o propagandě, co to je, než jak jí uvést v praxi, i když i tato práce má znaky „angažované vědy“ a obsahuje i pasáže o metodách a prostředcích propagandy. Druhou disertační práci napsal Hanuš Steiner, který vyučoval na fakultě marxismus-leninismus. Jeho práce byla také spíše

filosofickým pojednáním o tématu, ale lišila se od Smrčkovy zaměřením se z velké části na teorii tzv. buržoazní propagandy, respektive na buržoazní příspěvky k teorii propagandy. Obě práce představily základní premisy marxistické propagandy, především její vědeckost a stranickost, a to jak marxistické propagandy, tak její teorie - důsledkem byla existence dvou propagandistických světů, marxistického a buržoazního, které jsou natolik rozdílné, že na ně de facto nelze ani aplikovat stejné teorie.

V době, kdy Steiner dokončil svoji práci, už ale začalo docházet k celospolečenským změnám. Pro společenské vědy bylo nejdůležitější změnou oficiální obnovení sociologie, která už od přelomu 50. a 60. let začala pronikat do vědeckého komunismu. Sociologie, jako věda o společnosti, za kterou se považoval i marxismus-leninismus, nenahradila marxismus-leninismus, ale otevřela možnost oprostít se ve vědecké práci od některých dogmat marxismu-leninismu a inspirovat se při vědecké práci nemarxistickou literaturou. Později byla obnovena také politologie. Z tohoto vývoje ve společenských vědách čerpala marxistická teorie propagandy v 60. letech.

Chlupáč v polovině 60. let navázal na svoji práci o vyučování marxismu-leninismu příspěvky k teorii propagandy, které zapadaly do dobového požadavku o vědecktější, expertním řízení společnosti. Cílem jeho příspěvků v té době bylo poukázat na potřebu vytvoření vědecké teorie, která by zlepšila tehdejší upadající stav propagandy. Z toho důvodu nebyly jeho příspěvky pouze teoretické (filosofické), jako přístupy Smrčky a Steinera, i když bylo v základech jejich pojetí propagandy totožné, ale měly ambici představit „systém propagandy“ použitelný v praxi. Ačkoli byl Chlupáč v tomto nejvýraznější, nebyl jediný, kdo považoval tehdejší teoretickou i praktickou podobu propagandy za značně nedostatečnou. Zájem o teorii propagandy se projevil i ve stranických dokumentech, i když relativně skromně.

Vrchol teorie propagandy v 60. letech byl spojen s Ústavem pro politické vědy. V něm se v letech 1968/1969 zformoval tým pro marxistickou teorii propagandy, kterého se účastnili především Steiner a Chlupáč. ÚPPV byl ve své podstatě reformním projektem, takže tým pro marxistickou teorii propagandy zanikl spolu s ústavem na podzim roku 1969. Jediné, co stihl tým připravit, byl úvodní sborník, který měl fungovat pouze jako uvedení k tématu, na kterém bude tým pracovat. Výzkum týmu se tedy nestihl vůbec rozvinout. Přesto byl Chlupáčův příspěvek do sborníku pod značným vlivem reformního přístupu k vědě. Na reformních pozicích ale stál více Steiner - vedoucí týmu, který začal některé základní atributy marxistické propagandy zpochybňovat a

především měl ambici vytvořit jednotnou teorii propagandy jak pro marxistickou, tak buržoazní formu propagandy.

Konec týmu pro marxistickou teorii propagandy přišel s počátky tzv. normalizace, která znamenala další změnu na poli marxismu-leninismu, vědy i propagandy. Propaganda celkově, a především ta zaměřená proti „pravice“ oportunistickým silám,“ tedy představitelům tzv. pražského jara, dostala nový impuls. Nový impuls dostala i teorie propagandy, která se stala jednou z částí státního úkolu VIII. s názvem „Kritická analýza historické geneze propagandy“ a byla zpracovaná na Výskumném ústavu kultúry a verejnej mienky v Bratislave. Na úkolu pracovali Chlupáč a Smrčka, Steiner už součástí normalizační teorie propagandy nebyl. Chlupáč i Smrčka zastávali v 70. a 80. letech pozice prorektorů a ředitelů Ústavu marxismu-leninismu na vysokých školách. Chlupáčův výstup z výzkumu v podobě knihy *Propaganda jako společenský jev* byl k marxistické teorii propagandy jeho finálním a hlavním příspěvkem.

V 70. a 80. letech byl zájem o teorii propagandy spojen se zájmem o teorii žurnalistiky a hlavně o teorii komunikačních prostředků. Především zájem o druhý jmenovaný postupně vytlačil teorii propagandy, která byla sice stále v těchto pracích přítomna, z vědeckého zájmu.

Marxistická teorie propagandy byla po celou dobu personálně spojená s aktivními komunisty, které formoval výchovný systém 50. let. Tento systém ale sami podrobili v 60. letech kritice, kterou zase podrobili kritice v 70. letech. Všichni se také angažovali ve školství a většina i v komunistické straně, a to po celé mnou sledované období. Ambice teoretiků propagandy prosadit propagandu jako zásadní celospolečenské vědní téma se v zásadě nepodařil. Propagandistická praxe reálně existovala nezávisle na vědeckých pokusech o vytvoření marxistické teorie propagandy.

7. Seznam použité literatury

7.1. Primární prameny

7.1.1. Archivy

Národní archiv

fond Ústav pro politické vědy při ÚV KSČ

fond KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - předsednictvo 1966-1971

fond KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - sekretariát 1962-1966

fond KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - zasedání 1945-1989

fond KSČ - Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích

fond Vysoká škola politická ÚV KSČ

fond KSČ - Ústřední výbor 1945-1989, Praha - komise - ideologická komise ÚV

KSČ 1958-1968

Slovenský národný archiv

fond Výskumný ústav kultúry v Bratislave

fond Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov

Archiv Univerzity Karlovy

fond Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

fond Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Archiv bezpečnostních složek

fond Zpravodajská správa Generálního štábu

Archiv AMU

fond Agenda rektorů AMU

7.1.2. Literatura

AZAR, V. I.: *Názornost v propagandě*. Praha 1962

BAKOŠ, Samuel: *Osvetový ústav v Bratislave: Publikácia vyšla pri príležitosti 25. výročia vzniku Osvetového ústavu v Bratislave*. Bratislava 1978

BARTOŠ, Bohumír: *Psychologie propagandy: vybrané kapitoly*. Praha 1981

CETL, Jiří a GABRIE, Jiří: „K odkazu profesora Josefa Macháčka.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 1984, roč. 33, č. B31

DIVIŠ, Vladimír: „Čtyři diskusní poznámky k propagandě.“ *Lidová armáda* 1966, roč. č. 26, s. 38-43

- GREIF, Anton, ed. *Otázky teórie a praxe straníckej propagandy*. 1. vyd. Bratislava 1974.
- HENDRYCH Jiří: *Niektoré súčasné otázky ideologickej práce strany: Referát na zasadaní Ústredného výboru KSČ 13. júna 1957*. Bratislava 1957
- CHLUPÁČ, Miloslav: *Aspekty teórie propagandy*. Praha 1974
- CHLUPÁČ, Miloslav: „Aspekty teórie propagandy.“ *Sešity novináře* 1971, roč. 5, č. 2, s. 21-83
- CHLUPÁČ, Miloslav: „Bílá, šedá a černá propaganda.“ *Kulturní noviny* 1968, č. 9, s. 3
- CHLUPÁČ, Miloslav: „Dvě roviny propagandy.“ *Lidová armáda* 1967, roč. č. 15, s. 72-76
- CHLUPÁČ, Miloslav: „Fráze škodí propagandě.“ *Rudé právo* 6. 10. 1967, s. 3
- CHLUPÁČ, Miloslav: *Kulturní revoluce a komunistická výchova*. Praha 1974
- CHLUPÁČ, Miloslav: „K otázkám propagandy.“ *Nová mysl* 1966, roč. č. 16, s. 2
- CHLUPÁČ, Miloslav: *K otázkám modernej marxistickej propagandy*. Bratislava 1969
- CHLUPÁČ, Miloslav: *Metodika propagandy. I*. Praha 1979
- CHLUPÁČ, Miloslav: „Potřebujeme teorii propagandy.“ *Život strany*, r. 1966, č. 21, s. 24-28
- CHLUPÁČ, Miloslav: „Propaganda a vnímatel.“ *Lidová armáda* 1967, roč. č. 19, s. 66-68
- CHLUPÁČ, Miloslav: *Propaganda jako společenský jev*. 1. vydání, Praha 1978
- CHLUPÁČ Miloslav: „Propagandu na vědecké základy.“ *Nová mysl* 1968, roč. 21, č. 7, s. 857-869
- CHLUPÁČ, Miloslav: *Příspěvek ke konstituování marxistické teorie propagandy*. Praha 1968
- CHLUPÁČ, Miloslav: „Úloha propagandy a potřeby socialistické společnosti.“ *Rudé právo* 22. 8. 1967, s. 3
- CHLUPÁČ, Miloslav: *Vyučování marxismu-leninismu na československých vysokých školách (1948 – 1960)*. Praha 1965
- CHLUPÁČ, Miloslav: „Za účinnější morálně-politickou výchovu na vysokých školách.“ *Vysoká škola*, roč. 6, 1958, č. 5, s. 136 - 138
- CHLUPÁČ, Miloslav – Pokorná: „K některým opatřením na výuce marxismu-leninismu na vysokých školách.“ *Vysoká škola* roč. 6 1958, č. 8/9, s. 228 - 233
- CHLUPÁČ, Miloslav - ČECH, Vladimír - KOHOUT, Luboš - UNGRMANN, Zdeněk: *Vědecký komunismus*. Praha 1963

JAKOVLEV, A. I. a POZDNJAKOV, P. V.: *Účinnost ideového působení na společenské vědomí a chování*. Praha 1983

JEFIMOV, Aleksandr Ivanovič.: *O jazyce propagandisty*. Praha 1953

KAMENÍK, Pavel. *Emotívne formy a propaganda: Práca zaradená do tematickej úlohy štátneho plánu VIII-4-6-4/1 - Kritická analýza historickej genézy socialistickej propagandy*. Bratislava 1976

KAŠJAK, Milan: *Výskumný ústav kultúry*. Bratislava 1978

KLIVAR, Miroslav, MYSLIL, Stanislav a GREGOR, Vladimír: *Rukověť svazáckého propagandisty a agitátora*. Praha 1956

LENIN, Vladimír Il'jič: *O propagandě a agitaci*. Praha 1980

MARKO, Miloš: „Socialistický žurnalismus.“ *Sešity novináře* 1971, č. 3,

MUŽÍK, Josef, ed. a kol: *Vědecký komunismus. Díl 2, Vznik vědeckého komunismu*. 1. vyd. Praha 1958

OVESNÝ, Miroslav: „Docent PhDr. Hanuš Steiner, CSc. (1919-1982), Jan Steiner (1950-1982).“ *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* 1984, roč. 33, č. G28, s. 100

SEDLÁČEK, František: *Problematika vědeckého studia propagandy se zvláštním zřetelem na funkci stereotypů*. Praha 1949

SEDLÁK, Jaromír, GOTTLIEB, Miroslav: „Theorie a propaganda.“ *Tvorba* 1957, roč. 22, č. 26, s. 4-5

Seznam přednášek na Fakultě osvěty a novinářství ve studijním roce 1968/1969. Praha 1968

Seznam přednášek na Fakultě sociálních věd a publicistiky ve studijním roce 1971/1972. Praha 1971

SMRČKA, Walter: *K některým obecným problémům marxistické propagandy*.

Kandidátská práce. Univerzita J. E. Purkyně 1960

SMRČKA, Walter: „Steiner, Hanuš, Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí.“ *Filosofický časopis* 1970, roč. 18, č. 3, s. 521–525

SMRČKA, Walter: *Subjekt a sociální změna*. Brno 1988

STEINER, Hanuš: *O filosofických problémech teorie propagandy*. Kandidátská práce. Univerzita J. E. Purkyně 1963

STEINER, Hanuš: „Teorie buržoazní propagandy.“ *Nová mysl* 1965, roč. č. 8, s.

- STEINER, Hanuš: *Teoretické problémy propagandy a společenského vědomí*. Brno 1968
- Stranická propaganda a současnost: Na pomoc propagandistům*. 1. vyd. Praha 1962
- Stručná zpráva o výzkumu lektorských sborů OV KSČ*. Praha 1976
- ŠOLC, Miroslav: *Aktuálne otázky ideologickej a masovopolitickej práce strany*. Bratislava 1973
- ŠOLC, Miroslav, ed.: *Buržoazní teorie propagandy: Ideologická diverze: Sborník studijních materiálů*. 3. sv. Praha 1970
- ŠOLC, Miroslav: *Masová politická práce*. Praha 1968
- ŠOLC, Miroslav: *O práci propagandistu*. Bratislava 1968
- ŠOLC, Miroslav: *Stručný slovník teorie a praxe výstavby strany*. Praha 1982
- ŠOLC, Miroslav: *Teorie propagandy: Sborník studijních materiálů II*. Praha 1968
- ŠUMBERA, Zdeněk. *Základní otázky efektivnosti PMIP [prostředky masové informace a propagandy]*. Praha 1982
- TOŠENOVSKÝ, Ludvík: „O vědeckém díle Gustava Riedela.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 1961, roč. 10, č. G5
- Vědecké principy komunistické propagandy: Materiály mezin. sympozia, Moskva, 11. - 13. února 1975*. 1. vyd. Praha 1976
- Vznik vědeckého komunismu: Učební text kroužků základů marxismu-leninismu*. 1. thema. Praha 1957
- „Za Gustavem Riedlem,“ *Filosofický Časopis* 1960, roč. 8, č. 5
- ZOUHAR, Jan: „Za docentem Hanušem Steinerem.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 1984, roč. 33, č. B31, s. 85-87

7.2. Sekundární literatura

- BARVÍKOVÁ, Hana, ed.: *Věda v Československu v letech 1953-1963: sborník z konference (Praha, 23.-24. listopadu 1999)*. Praha 2000
- DARMO, Josef: *Novinářský študijný ústav: (1955-1990)*. Bratislava 1991
- DARMO, Jozef: „V službě vědy a žurnalistiky (K 45. výročí vzniku NŠÚ).“ *Otázky novináře* 43, rok 2000, č. 1, s. 1-5
- DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha 2014

- DEVÁTÁ, Markéta: „Vysoká škola politických a hospodářských věd jako nástroj indoktrinace marxisticko-leninského vědeckého světového názoru.“ In: *Proměny diskursu české marxistické historiografie*. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2008, s. 193–204
- DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010
- HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“: čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha 2015
- KENEZ, Peter: *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*. Cambridge 1985
- KLIVAR, Miroslav, MYSLIL, Stanislav a GREGOR, Vladimír: *Rukověť svazáckého propagandisty a agitátora*. Praha 1956
- KOŁAKOWSKI, Leszek: *The Main Currents of Marxism: the Founders, the Golden Age, the Breakdown*. New York 2008
- KOLÁŘ, Pavel: „Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb budoucnost mezi Richtou a Grausem.“ In: KOLÁŘ, Pavel - PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace?* Praha 2017, s. 146-155
- KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha 2009
- KOSTLÁN, Antonín, ed.: *Věda v Československu v období normalizace (1970-1975): sborník z konference, (Praha, 21.-22. listopadu 2001)*. Praha 2002
- KOUBA, Miroslav, ed., MAGINCOVÁ, Dagmar, ed. a ŘÍHA, Ivo, ed.: *Kontexty propagandy*. 2. vyd. Pardubice: Univerzita Pardubice 2013
- NEDVĚCKÝ, Kamil: „Ústava a velké kodifikace první poloviny 60. let - dovršení sovětizace čs. práva.“ In: PETRÁŠ, Jiří, SVOBODA, Libor (eds): *ČESKOSLOVENSKO v letech 1954-1962*. Praha 2015
- NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Praha 2014
- OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu!: československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. 2014
- PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Informační boj o Československo/v Československu (1945-1989)*. Vyd. 1. Praha 2014

- RANDÁK, Jan: „Věda, instituce a moc v éře československého stalinismu.“ In: *Dvě století nacionalismu: pocta prof. Janu Rychlíkovi*. Praha 2014, s. 298-313
- RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945-1992*. Bratislava 1998
- SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepiscectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950-1970)*. Praha 2011
- SOMMER, Vítězslav: „Experti, právo a socialistický stát. Právní věda v ČSAV a její činnost v letech 1952-1960.“ *Soudobé dějiny* 23, rok 2016, č. 1-2, s. 118-136
- SVOBODNÝ, Petr, ed. a ZILYNSKÁ, Blanka, ed.: *Česká věda a Pražské jaro (1963-1970): sborník z konference, [Praha 22.-23.listopadu 2000]*. Praha 2001
- ŠANC, David: *Česká politologie. Etablování oboru*. Plzeň 2009
- ZAVACKÁ, Marína: *Kto žije za ostnatým drôtom?: oficiálna zahraničnopolitická propaganda na Slovensku, 1956-1962: teórie, politické smernice a spoločenská prax*. Bratislava 2005
- ZILYNSKÁ, Blanka, ed. a SVOBODNÝ, Petr, ed.: *Věda v Československu v letech 1945-1953: sborník z konference*. Praha 1999
- ZOUHAR, Jan: „Dějiny filosofie, jako filosofie.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 2005, roč. 54, č. B52

7.3. Internetové zdroje

- <https://www.muni.cz/o-univerzite/historie-univerzity>
- <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/riedlg.html>
- <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/machjs.html>
- https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html
- http://totalita.cz/vysvetlivky/o_divisv.php
- http://www.cojeco.cz/index.php?detail=1&id_desc=20558
- http://iksz.fsv.cuni.cz/IKSZFSV-381-version1-08a_seminar_vytah_z_pouceni.pdf
- <http://www.spolok-slovenskych-spisovatelov.sk/products/darmo-jozef/>